

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

XƏZƏR UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı 060209-Psixologiya

İxtisaslaşmanın adı Ümumi psixologiya

Psixologiya kafedrasının magistrantı

Nəsirli Günel Elman qızının

Magistr dərəcəsi almaq üçün

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN YENİYETMƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏT

POZUNTULARI PROBLEMİ VƏ ONUN

REABİLİTASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər: Fəlsəfə doktoru Eldar Şahgəldiyev

Bakı -2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
IFƏSİL. NATAMAM AİLƏ PROBLEMİ VƏ YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
1.1. Natamam ailə probleminin psixoloji aspektləri.....	8
1.2. Yeniyetməlik yaş dövrlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	14
II FƏSİL. NATAMAM AİLƏDƏ BÖYÜYÜƏN YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ	27
2.1. Yeniyetmədə şəxsiyyətin inkişafına təsir edən sosial psixoloji amillər.....	27
2.2. Psixologiyada şəxsiyyət pozuntularına müasir yanaşma.....	31
III FƏSİL. NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYÜƏN YENİYETMƏLƏRİN REABİLİTASİA MƏSƏLƏLƏRİ	37
3.1. Reabilitasiyanın növləri. Psixoloji və sosial müdaxilələr.....	37
3.2. Multidisiplinar yanaşma və psixoloqun rolu.....	44
3.3. Reabilitasiya ilə bağlı maneə və problemlər.....	46
IV FƏSİL. NATAMAM VƏ TAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYÜƏN YENİYETMƏLƏR ARASINDA MÖVCUD ŞƏXSİYYƏT POZUNTULARININ MÜQAYİSƏLİ EKSPERİMENTAL TƏDQIQI	49
4.1. Tədqiqatda istifadə olunan klinik material və metodlar.....	49
4.1.1. Tədqiqatın iştirakçıları.....	49
4.1.2. Klinik tədqiqatda istifadə edilmiş metodikalar.....	49
4.1.3. Tədqiqatın strukturu.....	54
4.1.4. Tədqiqatın statistik təhlili.....	55
4.2. Klinik tədqiqatda istifadə edilən metodikalar və onların təhlili.....	55
NƏTİCƏ	62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	64

ƏLAVƏLƏR.....69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ailə insan cəmiyyətini formalaşdıran onun özəyini təşkil edən sosial institutdur. Hər bir insanın dəyərlər sistemində ailə başlıca yer tutur. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin önəmli rol oynadığını hamımız yaxşı bilirik. A.N.Leontiyevin sözləri ilə desək insan əsl insani xassələrə və qabiliyyətlərə ailədə yiyələnir. İnsanın ailədaxili münasibətləri ailədəki rolu onun gələcəkdə cəmiyyətdəki yer və roluna əsaslı təsir edir.¹ Ailədə insanın şəxsiyyətinə təsir edən onu formalaşdıran özgüvən və özünü qiymətləndirmə, özünü aktuallaşdırma, davranış normaları və sosial rolların mənimsənilməsi həyata keçirilir. Hər bir ailə təkrar olunmazdır və onun struktur quruluşu insan şəxsiyyətinin formalaşmasına müxtəlif cür təsir göstərəcəkdir. Dövrümüzdə xüsusən yeniyetmələr arasında artan aqressiv və deviant davranış, tütün və narkotik aludəçiliyə erkən yaşda meyli, psixi xəstəlik və problemlərin yaşının gəncləşməsi bizi bu problemlərin özəyini araşdırmağa sövq edir. Ölkəmizdə müharibə şəraitinin mövculuğu ilə əlaqəli valideynlərin itirilməsi, ekonomik vəziyyətlə əlaqəli olaraq ailədə valideynlərin ayrı yaşaması və ya digər ölkədə yaşaması, məişət zorakılığı, erkən nigahlar və boşanmaların artması ailə bütövlüyünə təsir edən başlıca amillərdir. Natamam ailələrin kifayət qədər çox olması isə psixoloji problemi olan uşaqların gündən günə artması deməkdir.

Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatının araşdırmalarından bəlli olubki 18 yaşından aşağı uşaqlar arasında intihar halları daha çox natamam ailərdən olan uşaqlar arasındadır. Belə uşaqlarda depressiya göstəricisi normal ailərdə böyüyən uşaqlardan daha çoxdur. Y. P. Sivolap şəxsiyyətin dəyişməsinin əsas səbəbini belə yeniyetmələrdə motivasyon və məna-dəyər sistemlərində baş verən dəyişiklərdə görür. Bununla insanda kəskin eqosentrizm, insanlardan istifadə etmək istəyi, yalançılıq, neqativ yönəliş və s. başqa

---

¹ Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003 320s

² Qurbanova L. Ailə psixologiyası Bakı 2013, səh 139-141 s

xüsusiyyətlər yaranır.

Melbrun universitetində 2011ci ildə aparılan bit tətqiqatın nəticələrinə görə cinayət işlərinə qarışan yeniyetmələrin 53%i məhz tək valideyinli ailələrdədir.³

Bu problemin hal hazırda həm ölkəmizdə həm dünyada artması belə yeniyetmələrə dəstək, onların reabilitaiya problemidə gündəmə gətirir. Psixopatiya və deqradasiyanın qarşısını alan psixososial reabilitasiyanın köməyi ilə sağlam cəmiyyət formalaşdırmaq mütləq şərtlərdən biridir.

Tədqiqat mövzusunun işlənmə səviyyəsi. Natamam ailə və bu ailərdə böyüyən uşaqlar problemi dünyanın bir çox ölkələrində mövcuddur. Amerikada belə ailələr 42%, Canadada 25%, Danimarkada 18%, İsveçrədə 12% olsada, Şimali Afrika ölkələrində, Kuba, Qana Türkiyə və ölkəmizdə bu göstərici 40% üzərindədir.(2001)⁴ Psixologiyada bu problemə yanaşma tarixi çox qədim olmasada kifayət qədər ədəbiyyat və tətqiqatlar mövcuddur. Californiya Universitetinin psixologiya üzrə dosenti Nim Tottenham 12-16 yaş arası yeniyetmələr üzərində maraqlı araşdırma aparmışdır. Araşdırma zamanı uşaqlara müxtəlif mövzulu şəkillər təqdim edilərək EEG vasitəsilə beynin emosional cavabdeh amiqdala adlanan hissisinin amplitudası ölçülmüşdür. Araşdırma zamanı ailə mövzulu şəkillərin uşaqlarda xüsusi emosional reaksiya yaratdığı məlum olmuşdur.

Rus mütəxəsislərdən olan T.İ.Puxova və E.Qriqoriyeva 3il ərzində uşaq evlərində tətqiqat aparmış və belə uşaqlarda şəxsiyyət dəyişikliklərinin yeniyetməlik yaş dövründə üzə çıxdığını qeyd etmişlər. Tədqiqatlar kifayət qədər çox olsada uşaqlardakı şəxsiyyət pozuntularının natamam ailə problemi ilə və ya ayrıca yeniyetməlik yəni böhran dövrü psixologiyası ilə nə dərəcədə əlaqəli olduöğü dəqiq məlum deyil.

Tətqiqatın obyektı. Tətqiqatda 74 nəfər yeniyetmə iştirak etmişdir. Əsas qrup kimi 35 natamam ailəsi olan yeniyetmə (23 oğlan 12 qız) kontrol qrup kimi isə 39(25 oğlan

---

³ Бернс Р. Я - концепция и Я - образы. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003г., 656 с.

⁴ Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи, М.: изд. Просвещение, 2000. - 207 с.

14 qız) tam ailərdən olan yeniyetmələr. Tədqiqata cəlb olunanlar 7 Saylı Uşaqa Evi və Psixi Sağlamlıq Mərkəzi və 30 nomreli tam orta məktəbnə oxuyan yeniyetmələrdən ibarətdir. Hər bir uşağın müəllim və himayəçisinə tədqiqatın məqsədi haqqında informasiya verilmiş və onların tədqiqatın istənilən mərhələsində iştirak etməkdən imtina etmək imkanlarının olduğu izah edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Tam və natamam ailələrdən olan yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

1. Şəxsiyyət pozuntuları ilə natamam ailələrdə böyümüş yeniyetmələr arasında korreliativ əlaqə vardır.
2. Natmam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrdə şizoid , emosional davamsız, dissosial tip şəxsiyyət pozuntuları daha çox müşahidə olunur.
3. Normal emosional sferalı tam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrdə isə qismən isterik, asılı və şizoid tip şəxsiyyət pozuntuları müşahidə olunur.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi natamam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıda qeyd olunan vəzifələrin həlli vacib bilinmişdir:

1. 1 il və daha artıq müddətdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularını tədqiqi etmək.
2. Alınmış nəticələrin müqayisəli və riyazi-statistik təhlili.

Tədqiqatın gəşində istifadə olunan metodikalar. Tədqiqatda 2 metodikadan istifadə olunub:

1. OCEAN- 5 faktorlu şəxsiyyət modeli.
2. Xüsusi hazırlanmış anket sorğusu.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti. Apardığımız tədqiqat işinin elmi əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqat natmam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularını aşkar etmək

və onların reabilitasiya məsələlərini araşdırmaq və gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqat işləri üçün zəmin rolunu oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq natamam ailələrdə böyümüş yeniyetmələr arasında şəxsiyyət pozuntularının eksperimental tədqiqi və reabilitasiya metodlarını araşdırmaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, eləcə də yarım fəsillər daxil olmaqla, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İ FƏSİL.NATAMAM AİLƏ PROBLEMİ VƏ YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Natamam ailə probleminin psixoloji aspektləri

Xarçevin verdiyi tərifə görə,⁵ ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, üzvləri nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur. Ailənin hüquqi əsası olan nikah kişi və qadın arasında əlaqələrin, birgəyaşayışın və seksual portnyorluğun, uşağın dünyaya gəlməsi ilə nəticələnən formalarının leqitim etirafı kimi çıxış edir. Ailənin mahiyyətinin daha dolğun anlaşılması üçün ailənin məkanda lokallaşmasını (yaşayış yeri, ev, mülkiyyət) və ailənin iqtisadi bünövrəsini - valideyn və uşaqların məhdud məişət və iaşə həddlərindən kənara çıxan iqtisadi əsaslarını nəzərdə tutmaq lazımdır. Beləliklə, ailə ər-arvadlıq-valideynlik-qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə ənənələrini, varisliyini, həmçinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən, vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan insan toplumdur. Yalnız ər-arvadlıq - valideynlik - qohumluq üçər münasibətlərinin varlığı ailənin yaradılmasından ciddi formada danışmağa imkan verir. Bu münasibətlərdən birinin, yaxud ikisinin olmaması haçansa məhz ailə olmuş qrupların fraqmentarlığını səciyyələndirir. Belə vəziyyət ölkənin bəzi ailələrində müşahidə olunur. Bundan əlavə, ailə qurmayan insanlar ya ər-arvadlıq münasibətləri olmayan valideynlərdən, ya da faktik, yaxud legitim övladsız nikahla yaşayanlardan ibarətdir. Bu fraqmentar «qırıq» ailə formasına «ailə qrupu» termini uyğun gəlir: burada birgə ev təsərrüfatı və yalnız qohumluq, yaxud valideynlik və ya ər-arvadlıq əlaqələri ilə birləşən insanlar qrupu nəzərdə tutulur. Adətən ər-arvad cütlüyü ailənin özəyi hesab edilir və ailələrin tərkibinin bütün statistik təsnifatları bu

---

⁵. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. М.: Изд-во МГУ, 2003 278 с.

«özəyə» uşaqların, qohumların, qaynana və qaynataların əlavə olunmasından asılı olaraq aparılır. Ailənin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. Onların içərisində ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. nikahın bağlanması - ailənin yaranması
2. uşaq doğumunun başlanması - ilk uşağın doğulması
3. uşaq doğumunun sona çatması - sonuncu uşağın doğulması
4. «boş yuva» - sonuncu uşağın ailəni tərk etməsi
5. ailənin mövcudluğunun sona çatması - ərin və ya arvadın vəfat etməsi.

Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur. Ailə sosial institut kimi cəmiyyətin formalaşması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə ailənin fəaliyyəti normativ dəyərlərlə tənzimlənirdi. Dövlətin yaranması ilə ailə münasibətlərinin nizamlanması hüquqi xarakter daşımağa başladı. Nikahın hüquqi qeydiyyatı yalnız ər-arvadın yox, həm də onların birgə həyatını sanksiyalaşdıran dövlətin üzərində müəyyən öhdəliklər qoyur. Bundan sonra sosial nəzarət və sanksiyalar yalnız ictimai rəylə deyil, həm də dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, cəmiyyətdə ailənin dağılmasının qarşısının alınmasında və onun sabitliyinin güclənməsində mühüm amillərdən biridir.

Ailənin funksiyaları. Ailənin funksiyalarından danışarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, söhbət cəmiyyət səviyyəsində meydana çıxan, ümumi əhəmiyyətli nəticələrə malik olan və cəmiyyətin digər institutları sırasında ailənin rolunu sosial institut kimi müəyyənləşdirən milyonlarla ailənin həyat fəaliyyətinin sosietaal nəticələrindən gedir.¹ Vurğulamaq zəruridir ki, bu, onların həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşmış institutlara sanki təhkim olunmuş cəmiyyət funksiyalarıdır. Bu səbəbdən də hər bir institutun öz təkrarsızlığını, profilini müəyyənləşdirən əsas funksiyaları vardır. Ailənin funksiyalarını əsas və ikinci dərəcəliyə bölmək olmaz, onların hamısı əsasdır, lakin ailəni digər institutlardan fərqləndirən funksiyaları seçmək zərurəti ailənin spesifik və qeyri-spezif funksiyalarını vurğulamağa gətirib çıxarır.

A. Q. Xarçevə görə,⁶ ailənin spesifik funksiyaları onun mahiyyətindən irəli gəlir və sosial hadisə kimi onun xüsusiyyətlərini əks etdirir, qeyri-spesifik funksiyalar isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin onları həyata keçirməyə məcbur olduğu, yaxud uyğunlaşdığı funksiyalardır. Ailənin doğum (reproduktiv funksiya), uşaqların himayəsi (ekzistensial funksiya), onların tərbiyəsi (sosiallaşdırma funksiyası) kimi spesifik funksiyaları cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində qalır, hərçənd tarixin gedişində ailə və cəmiyyət arasındakı əlaqənin xarakteri dəyişikliklərə uğraya bilər. İnsan cəmiyyəti daim əhali artımına ehtiyac duyduğundan, uşaqların doğumu və sosiallaşdırılmasının təşkilinin sosial forması kimi ailəyə sosial tələbat həmişə aktualdır. Bu həm də elə özünəməxsus formadadır ki, bu zaman həmin sosial funksiyaların həyata keçirilməsi ailəvi həyat tərzinə fərdlərin şəxsi motivasiyası şərtilə, hər hansı xarici məcburiyyət və təzyiqsiz baş verir. Ailə və uşaqlara şəxsi tələbat, nikah və ailəyə dair şəxsi arzu və meyl çox mühüm şərtidir. Bu o deməkdir ki, ailə və cəmiyyətin mövcudluğu yalnız milyonlarla insanın ailəvi həyat tərzini və uşaqlara tələbatı ilə şərtlənir, həm də yalnız bu səbəbdən əhalinin artımı baş verir gələcəyi sosial sistemin ailəni, ər-arvadı onun səciyyəvi funksiyalarının gerçəkləşdirilməsinə şəxsən cəlb edilməsi ilə birlikdə qoruyub saxlaya bilməsindən asılıdır. Ailənin mülkiyyətin toplanması və ötürülməsi, statusu, istehsal və istehlakın, ev təsərrüfatının, istirahət və asudə vaxtın təşkili, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahı, gərginliyin aradan qaldırılması və hər kəsin Mənlinin özünümühafizəsi ilə bağlı mikroiklimin yaradılması və s. haqqında qayğı ilə əlaqədar qeyri-səciyyəvi funksiyaları funksiyalarını dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailəvi rol insanın cəmiyyətdəki sosial rollarından biridir. O, ər ilə arvadın ailədə yeri və funksiyaları ilə müəyyən olunur və izdivac (ə, arvad), valideyn (ata, ana), uşaq (oğul, qız, qardaş, bacı), nəsilxəli (baba, nənə) və s. rollara bölünür. Ailəvi rolun icrası bir sıra şərtlərdən asılıdır. Ailənin hər bir üzvü özü üçün dəqiq müəyyən etməlidir

---

⁶Кирилова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников// Вопросы психологии, 2000, № 4, С. 29-37.

ki, bu və ya digər davranış ona hansı qaydaları, normaları diktə edir. Ailədə yaşına görə, eləcə də, rol statusuna görə hamıdan böyük, məsələn, ailə başçısı - ər olmasına baxmayaraq, əgər o, zəif iradəlidirsə, müasir şəraitdə bu rolda müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəkdir. Ailəni uğurla idarə etmək üçün rolun şəraitin tələblərinə müvafiq surətdə dəyişkən olması və bununla bağlı rolda davranışın çevikliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə sözügedən funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı rol münaqişələrinin yaranması da müşahidə oluna bilər. Müasir urbanizə olunmuş aqlomerasiyalarda ən geniş yayılan nuklear - valideynlər və övladlardan, yəni iki nəsildən ibarət ailələrdir. Nuklear ailədə üçdən artıq olmayan mövqe (ata-ər, ana-arvad, oğul-qardaş və ya qız-bacı) var. Mürəkkəb ailə ümumi təsərrüfatı olan iki və daha artıq ailəni birləşdirən, üç və daha artıq nəsildən (baba-nənə, valideynlər və övladlardan, nəvələrdən) ibarət olur. Təkrar ailələrdə (təkrar, birinci olmayan nikaha əsaslanan) ər-arvadla birlikdə həmin nikahdan olan övladlarla yanaşı, ər və ya arvadın yeni ailəyə özü ilə gətirdiyi övladlar da ola bilər. Boşanmaların sayının artması əvvəllər, praktiki olaraq, ər və ya arvadın hər hansı birinin vəfatı nəticəsində meydana çıxan belə ailələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Keçmişdə təkrar ailələrdə uşaqlar bir ana və iki ataya (bir ata və iki anaya) indikindən xeyli az hallarda malik olurdu. Müvafiq olaraq, yalnız doğma valideynləri olan övladlarla, onlardan başqa, həm də ögey ata və ya anaları olan övladlar arasında qohumluq münasibətləri də mürəkkəbləşmişdir.

Nikah anlayışı və boşanma. Nikah - kişi ilə qadın arasında cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənən və onların bir-birinə və onların uşaqlarına nəzərən hüquq və vəzifələrini tənzimləyən münasibətlər formasıdır. Hüquqi baxımdan nikah - kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatata alınan könüllü, bərabərhüquqlu ittifaqdır. Ölkəmizdə yalnız vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı (VADQ) orqanlarında bağlanmış nikah etibarlı hesab olunur. Əgər nikah ailənin əsası olmasaydı, o da dostluq kimi, qanunvericiliyin predmeti olmazdı. Hal-hazırda nikahın bağlanması Azərbaycan Respublikasının Ailə məəcəlləsi ilə tənzimlənir. Şəkilə

məhdudlaşdırırdı. Boşanmaya ər-arvaddan birinin xahişi üzrə yalnız bir neçə müstəsna səbəb olduqda icazə verilirdi: ər-in və ya arvadın zinakarlıq etdiyi və ya ər-in (və ya arvadın) «nikahda cinsi əlaqəyə» qabil olmaması sübuta yetirildiyi halda; ər-arvaddan birinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq ən azı üç il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməsi halında; ər-arvaddan birinin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi halında və s.

Məlumdur ki,⁷ 1990-cı illərdə Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarının fəaliyyəti və Ermənistanın respublikamıza təcavüzü ilə əlaqədar olaraq boşanmanın kəskin sıçrayışı müşahidə olunmuşdu. 1965-ci ildə 39077, 1990-cı ilə isə 73119 nikah bağlanmış, boşanmaların sayı isə müvafiq olaraq 3537, 14040 olmuş, başqa sözlə, bu müddətdə boşanmaların sayı bağlanan nikahlara nisbətdə 2,1 dəfə artmışdır.³ Adətən, normal şəraitdə belə proseslər baş vermir. Doğrudan da, belə kəskin sıçrayışın səbəbi sözügedən təcavüzlə yanaşı, boşanma haqqında qanunvericilikdə boşanma prosedurunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirən dəyişikliklərin edilməsidir. Belə ki, 1960-cı illərdə bu sahədə qanunvericilikdə edilmiş müəyyən dəyişikliklərdən sonra çoxdan bəri bir yerdə yaşayan və ola bilsin ki, hətta yeni, lakin rəsmi surətdə qeydiyyatdan keçməmiş ailəsi olan yüz minlərlə insan özlərinin faktiki boşanmalarını rəsmiləşdirdilər. Boşanma amilləri arasında əsas yerlərdən birini demoqrafik və sosial-iqtisadi determinantlar tutur. Belə ki, ər-arvadın yaşı mühüm rol oynayır. Bu, demoqrafik dəyişən üç müxtəlif modifikasiyada irəli çıxır: nikah bağlama yaşı, boşanma anındakı yaş, arvadlar və ər-lərin yaşları arasındakı fərq.⁸ Birinciyə, yəni nikah bağlama yaşına gəlincə, tədqiqatlar göstərir ki, bu dəyişəndən asılı olaraq boşanmanın ehtimalı aşağıdakı kimi dəyişir: əvvəlcə o, çox cavan yaşlarda bağlanan nikahlara xas olan yüksək səviyyədə aşağı düşür, sonra isə yenidən ahıl yaşda bağlanan nikahlar üçün artır. Boşanmanın ən az ehtimalı maksimum nikah yaşlarında bağlanan nikahlarda müşahidə olunur. Boşanma anında yaş haqqında onu demək olar ki, boşanma Azərbaycanda 35-39 yaş intervalında

⁷ Qurbanova L. Ailə psixologiyası Bakı 2013, səh 139-141 s

⁸ İsmayılov N.V Psixiatriya Bakı 2013, 240 s

maksimum həddə çatır. Təkcə 2005-ci ildə 1895 boşanmış ailələrin 1870-i və ya 21%-i 35-39 yaş həddindədir.⁴ Daha sonra isə tədricən 50-55 yaşdan yuxarı yaşlarda ən aşağı səviyyəyə qədər enir. Bu zaman maksimum boşanma ehtimalı yaşlı qadınlarda kişilərə nisbətən daha aşağıdır. Ərlə arvadın yaşları arasındakı böyük fərq boşanmanın ehtimalını artırır, bu zaman arvad ərdən yaşca böyük olduqda bu ehtimal daha yüksək olur.

Natamam ailələrin özünün isə xüsusi psixoloji aspektləri var. Ailədə validynlərdən biri və ya hər ikisinin olmamasının uşaqların xüsusində yeniyetməlik yaş dövründə olanların psixikasına ciddi təsir edir. Natamam ailənin ən başlıca xüsusiyyəti natamam tərbiyə və psixoloji problemlərdir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir valideyin cəmiyyətdə bərqərar olmuş kişilik və qadınlıq etalon və stereotiplərini nəzərə alır, oğlanlara kişi, qızlara qadın üçün səciyyəvi tələbat, maraq və rəftar qaydaları aşılır. Qızlar qadınlıq etalonlarını, hər şeydən əvvəl ailədə ana ilə unsiyyət zamanı mənimsəyir, ata və qardaşlarının nümunəsində isə kişiyə münasibət, kişi ilə rəftar qaydalarını mənimsəyir. Oğlan uşaqlarına kişiyə məxsus xarakter əlamətləri, xüsusilə iradi keyfiyyətlər aşılır. Onlarda təmkinlik dözümlülük, qadınlarla münasibət tərbiyəsi olunur. Natamam ailədə isə bu obrazların yoxluğu ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər. Valideyin himayəsi olmadıqda və digər tərbiyəçinin bir çox hallarda uşaqların cinsi xüsusiyyətləri kifayət qədər nəzərə alınmır. Daha dəqiq desək oğlanada qızada eyni münasibəti göstərilir. Eger ailədə ata yoxdursa oğlan uşaqlarında ciddi feminizasiya əlamətləri, ananın olmaması isə qız uşaqlarında maskulizasiya əlamətləri yarada bilər. Gələcəkdə isə bunun yaratdığı psixoloji fəsadlar ciddi korreksiya tələb edir. Bunlardan əlavə natamam ailələrdən olan uşaqlarda özünü aktuallaşdırma tələbatı, qayğıya və ailənin emosional münasibətlərinə olan tələbat bəzi hallarda az və ya çox ödənilməmiş qalır. Özünü aktuallaşdırma özünü təsdiq probleminin olması, social rolların düzgün mənimsənilməməsi gələcəkdə uşaqda aqressiya, xarakterin aksentuasiyası deviant davranışa meyli formalaşdırır. Natamam ailə

probleminin digər tərəfi belə ailərdən olan uşaqların uşaq evlərində və ya himayəçi qohumları ilə yaşamasıdır. Uşağın düşdüyü yeni mühit heç də her zaman ürək açan olmurş. Bəzən uşaq ailəsinin itirməyin travmasını şokunu hələ atlatmamış yeni problemlərlə üzləşir. Yeni mühütlə psixoloji uyuma ne qeder uğurlu alınır müəmmalı olaraq qalır. Qohum ailəsinə verilən uşaq o ailədə qəbul olunurmu, ailə üzvləri ona qayğı ilə yanaşır mı bunlar önəmli təsir vasitələrindəndir. Uşaq evində muxtəlif xarakterli daha deqiq müxtəlif psixoloji travmalı həmyaşidlar ilə ünsiyyət, onlarla normal münisibətə girə bilmək yeniyetmədə səy tələb edir, və bu bəzən onda stress həyəcan depressiya yarada bilir. Bir çox hallarda isə ünsiyyətdən qaçış, öz daxili dünaysına qapanma, kimi neqativ hallar yaradır. Tərbiyəçilərin isə hər bir uşağa individual yanaşması, onlarla tək tək maraqlanması bir çox hallarda müümkünsuz olur. Tərbiyəçilər çox zaman psixoloji təlabatları unudaraq, sırf fiziki təlabatları ödəməklə öz işlərini tamamlanmış hesab edir.

1.2. Yeniyetməlik yaş dövrlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Bildiyimiz Yaş və inqşaf psixologiyası özündə uşaq psixologiyası, şəxsi inqşaf psixologiyası və herento psixologiyani birləşdirir. Hər bir yaş dövrü özünün keçici böhran dövrləri ilə səciyyələnir. Böhran dövrlərindən ən uzun çəkən isə yeniyetməlik yaş dövrüdür. Bu yaş dövrünün psixoloji aspektləri ilə çox saylı araşdırmalar aparılmış, demək olar bütün psixoloqlar bu yaş dövrünə xüsusi diqqət ayırmışdılar. Bu dövr insan heyatında en uzun çəkən böhran yaş dövrüdür. Bu yaş dövrü 11-12 yaşdan 16-17 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu yaş dövründə ortaya çıxan yeni xüsusiyyətlər bir çox psixoloji və fiziki hərəkətverici qüvvələrlə, dəyişikliklərlə bağlıdır.⁹

Bu dövr əqli inqşafın yeni mərhələyə keçməsi, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması bir növ yetkinliyə qədəm qoyma prosesi gerçəkləşir. 1 Yeniyetməlik dövrü mexanizminin açılmasında görkəmli psixoloq A.N. Leontyevin uşağın psixi inkişafının

---

⁹ Qədirov Ə. Yaş psixologiyası Bakı 2008, 341-345 s

hərəkətverici qüvvəsi onun ictimai münasibətlər sistemində tutduğu real yerin dəyişməsidir müddəası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. A.N.Leontyevin yazdığı kimi psixi inkişafın müxtəlif mərhələsində "onu əhatə edən insani münasibətlər aləmində uşağın əvvəllər tutduğu yer, onun tərəfindən öz imkanlarına müvafiq gəlməyən kimi dərk olunur və uşaq onu dəyişdirməyə səy göstərir.Yeniyetmənin imkanları artıq onun heyəterzi ilə üst-üstə düşür.Buna uyğun olaraq öz fəaliyyətini yenidən qurmağa çalışır.

Bu yaş dövründə uşaq ilk növbədə məktəbdə yeni təlim və təhsil metodikası ilə qarşılaşır və bu metodika əvvəlkindən öz mürəkkəbliyi ilə seçilir.Bundan başqa yeniyetmənin həmyaşlıqları ilə ünsiyyəti, yaşlılarla ünsiyyət tərzidəyişir.İndi o özü yaşlı mövqeyindən çıxış etməyə çalışır, özünü sərbəst və müstəqil bir fərd kimi aparmağa can atır. Bu dövrdə yeniyetmənin tələbləri onun imkanlarından çox irəli getməyə başlayır,onun arzu və istəkləri onun müstəqil fəaliyyət imkanlarının xeyli önünə keçir. Buna görə də yaşlılar həm yeniyetmənin müstəqilliyə olan hədsiz meylini müəyyən qədər məhdudlaşdırmağı bacarmalı, həm də onlarda yaşlılığa olan tələbatı durmadan inkişaf etdirməli, yeniyetmələri daha da mürəkkəbləşən fəaliyyət növlərinə cəlb etməlidirlər ki, bu proses, onlarda çatışmayan müstəqillik, özünü idare etmə və özünə nəzarət vərdişlərini formalaşdırma bilsin.Yeniyetməlik dövründə insan şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetkinliklər, dəyişmələr, törəmələr baş verir.Onların sayəsində şagirdin təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər:inadkarlıq, kobudluq,tənbəllik, qapalılıq, şılatqlıq,adamdan qaçma və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir.Bu zaman uşağı cəzalandırmaq isə qətiyyən səmərə vermir, valideyn uşaqla "ümumi dil" tapmağa çətinlik çəkir lap pis halda mümmkünsüz olur. Yeniyetmə getdikcə ailədən valideynlərdən "uzaqlaşır" , özünəməxsus qapalı,gizli şəxsi həyatını yaşamağa başlayır. Bu yaş dövrü ən böhranlı,ən tərəddüdlü və ən müvazinətsiz bir dövrdür. Bu dövrdə yeniyetmə başqalarının daha çoxda ailəsinin təsirindən daim uzaqlaşmağa cəhd göstərir, qapalılığa daha çox meyl edir, canlı

adamlarla ünsiyyətdə olmaqdan kitablara, mütaliyəyə, seriallara və indiki zamanda demək olarki telefon və kompyuter oyunlarına, proqramlarına daha çox üstünlük verir. Və beləliklə yeniyetmə həm valideynlər həm müəllimlər həm də özü üçün ən çətin obyektə çevrilir.

Bu yaş dövründə yeniyetmənin anatomic fizioloji və psixi inkişafında, iradi-emosional sferasında və əqli fəaliyyətində nəzərə çarpan ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu zaman uşaqda yetkinliyin üç səviyyəsi özünü göstərir: cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik. Yeniyetmənin şəxsiyyət mənasında formalaşması üçün yetkinliyin həm cinsi, həm psixoloji və sosial səviyyəsi vəhdətdə, bir birilə əlaqəli şəkildə birlikdə qurulub inkişaf etməlidir.

Görəsən bu keyfiyyətlərin səviyyəsinin təzahür və təşəkkülü hansı amillərlə, tərbiyə, fiziki inkişaf, yoxsa həyatda tutduğu ictimai, sosial mövqeyi ilə əlaqədardır?

Bu haqda yaş və inkişaf psixologiyasında inkişafın bioloji, sosioloji və psixoloji nəzəriyyələri arasında mübahisə bu günə qədər hələdə davam etməkdədir.

Yeniyetmənin fizioloji inkişaf xüsusiyyətini nəzərə almadan onun tərbiyəsini, böyüklərlə qarşılıqlı münasibətini və ünsiyyətini tənzim etmək və həyata keçirmək imkan daxilində deyil. Geniş düşünsək bu fikri bütün yaş dövrlərinə şamil edə bilərik olar lakin yeniyetməlik dövründə boyun sürətlə inkişafı, orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin dəyişməsi sürətlənməsi, daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyətinin kəskin sürətdə yüklənməsi və cinsi yetişmənin baş verməsi ilə spesifikasiya olunur. Məhz buna səbəbdən də yeniyetmənin orqanizmində baş verən anatomik proseslərin mahiyyəti ilə yaxından tanış olduqdan sonra onun təlim və tərbiyəsini düzgün istiqamətdə qurmaq və idarə etmək mümkündür.

Yeniyetməlik dövründə nəzərə çarpan ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri fiziki inkişaf əlaqədar cinsi yetişmənin baş verməsidir. Yeniyetmənin orqanizmində bu dəyişikliklərin yaranması bir çox hallarda iqlim şəraitindən müəyyən milli etnoqrafik amillərdən bəzən isə orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Cinsi yetişməlik

qızlarda əsasən 11-13 yaşda oğlanlarda isə 13-15 yaşda daha gözəçarpan inkişafa başlayır. Cinsi yetişkənlik dövründə qız və oğlanlarda əsasən ikincili cinsi əlamətlər tədricən əmələ gəlir. Bu ilk növbədə uşaqların zahiri görünüşündə özünü göstərir. Qızlarda döş vəziləri inkişaf edir, oğlanların səsi kobudlaşır, tüklənmə prosesinin artdığı hiss edilir, əzələ qüvvəsi artır və s.

Müasir zamanda isə yeniyetmənin fiziki inkişafında akselerasiya hadisəsi də öz mühüm yerini alır. Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlardan məlum olub ki,¹⁰ son əlli ildə yeniyetmələrin boyu 10 sm, çəkisi 10 kq, döş qəfəsinin çevrəsi isə 5 sm artmışdır. Cinsi yetişkənliklə əlaqədar olaraq yeniyetmələrin bədən çəkisində də ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur: 14-15 yaşda qızların çəkisi il ərzində 3-7, oğlanların isə 5-7 kq artır. Bura qədər yazdıqlarımıza yekun vuraraq göstərməliyik ki, əvvəla, eyni bir xronoloji yaş dövründə olan yeniyetmə orqanizminin anatomik yetkinlik dərəcəsi tamamilə müxtəlif cür ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq isə cinsi yetişkənlik həm ayrı - ayrı vaxtlarda başlaya, həm də sürətlə davam edə bilər. Yeniyetməlikyaşlı uşaqlarda cinsi yetişkənliyin müxtəlif əlamətləri də ayrı-ayrı yeniyetmələrdə müxtəlif cür olur. Məsələn, birində ilk növbədə bədənin sürətli inkişafı nəzərə çarpırsada, cinsi əlamətlər demək olar ki müşahidə olunmur. Və ya bəzən cinsi yetişkənliyin ayrı-ayrı əlamətlərinin çoxluğuna baxmayaraq, ayrıca götürülmüş bir əlamət tam cinsi yetişkənlik haqqında düzgün fikir söyləməyə imkan verməyi bilər.

Yeniyetməlik dövründə uşağın şəxsiyyət kollektivindəki mövqeyi, eyni zamanda ictimai münasibətlər sistemində tutduğu mövqe, əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Bildiyimiz kimi bu yaşda onlar "kiçik" uşaqdan yetkin "uşağa" çevrilir. Yeniyetməlik dövründə uşaqların davranış və rəftarlarında əvvəlki illərdə müşahidə edilməyən yeni xüsusiyyətlər, fəaliyyət və maraq dairesi özünü göstərməyə başlayır. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin strukturunda nəzərə çarpan önəmli və vacib dəyişikliklərindən biri uşağın özünüdərk etməsinin inkişafında keyfiyyətli və yükek səviyyəli irəliləyiş baş

¹⁰Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи, М.: изд. Просвещение, 2000. - 207 с.

verməsindən ibarətdir. Elə bu xüsusiyyətə görə də yeniyetmə özünü artıq heç də uşaq deyil, böyük hesab edir və onda belə bir tələbat yaranır ki, ətrafdakı adamlar ona balaca uşağa olduğu kimi deyil, böyük adam yanaşdıqları kimi münasibət göstərsinlər. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmənin özünü dərk etməsindən baş verən bu spesifik törəməni, adətən yaşlılıq hissi adlandırırlar. Uşaq şəxsiyyətində bu cür psixoloji struktura malik törəmənin əmələ gəlməsini, adətən, yeniyetməlik dövrü başlanğıcının psixoloji meyarı hesab edirlər.

Yaşlılıq hissənin yaranmasında yeniyetmənin həmyaşıdlarından ibarət qeyri-formal qrupun da müəyyən rolu vardır. Belə qruplarda bu və ya digər münasibətlərin, yaxud məşğələlərin həyata keçirilməsində nisbətən böyük yaşlı uşaqlar aarıcı öncəliyə malik olur. Bu məqamda bir cəhəti də vurğulamaq lazım gəlir ki, uşaqlar yaş məsələsinə, daha aydın desək hətta özlərindən bir yaş böyük olanlara da çox səsnsitiv yanaşırlar. Yəni yeniyetmə özündən hətta bir-iki yaş böyük olan insanı da daha yetkin hesab edir. Yeniyetmə özündən böyüklərlə bir mühütdə olduğu zaman, onlarla birgə vaxt keçirərkən, söhbət etdikdə, yaxud hər hansı bir fəaliyyət icra etdikdə, xüsusilə özündən böyüklər onlarla hesablaşdıqda bu, onları xeyli rahatlaşdırır. Bu vaxt uşağın böyüməsi həm obyektiv həm də subyektiv planda həyata keçmiş olur. Böyüklərin uşağa özləri yəni bir şəxsiyyət kimi münasibət bəsləməsi yeniyetmə üçün hərəkət verici qüvvə kimi çıxış edir ki, o, yaşca böyük insanların səviyyəsinə yüksəlsin və digər heç bir sahədə onlardan geri qalmasın. Yeniyetmədə əmələ gələn xüsusi böyüklər kimi davranma hissi şəxsiyyətin strukturunda nəzərə çarpan ən başlıca psixoloji faktor olub yeniyetmənin ətrafındakı insanlara, ətraf mühütdə olan həyat mövqeyini ifadə edir; xüsusi sosial fəallığın, meyl və emosional təəssüratlar sisteminin istiqamət və xarakterini müəyyənləşdirir. Yeniyetmənin sosial aktivliyi böyüklər aləmi, onların ünsiyyət və münasibətlərində mövcud olan davranış tərzləri, tələbləri və normalarının mənimsənilməsini yüksək sürətdə dərk etmək bacarığında özünü göstərir. Yeniyetmənin ətrafındakı böyüklərlə qarşılıqlı münasibətləri: Yeniyetmələrdə yetkinlik hissənin ortaya

çıxması onun həmin böyüklərlə olan münasibətində də müəyyən dəyişikliklərin ön plana çıxmasına səbəb olur. Yeniyetmənin təsəvvür sferasında yaşlı adam elə birisidir ki, o, sərbəst düşünür, müstəqil hərəkət edir, müxtəlif qadağa və məhdudiyyətlərdən azaddır. Özünü artıq uşaq hesab etməyən yeniyetmə istəyir ki, ona da yaşlılara olduğu kimi münasibət bəslənsin, şəxsiyyət kimi yanaşılsın. Yeniyetmə nəinki bu və ya digər qadağalara öz etirazını bildirir, eyni zamanda o, müxtəlif məsələlərin həllində öz müstəqil fikirlərini yürütməyə can atır: nə qədər, nə vaxt, harada, kiminlə gəzmək, dərsləri nə vaxt hazırlamaq, nə oxumaq və s kimi məsələlərin yalnız öz iradəsindən asılı olmasını istəyir. Yeniyetmə düşünür ki, yaşlılar onu başa düşəcək və ona qarşı əvvəlki münasibət formasını dəyişəcək, ona güvən göstərəcək, şəxsi hisslərinə çox böyük diqqətlə yanaşacaqlar. Bu vaxt yeniyetməlik yaş dövrü üçün səciyyəvi olan yeni bir problem-bərabər hüquqlular problemi, yaxud şəxsi münasibətlərdə yaşlı və yaxud yeniyetmənin hüquq problemi meydana çıxır. Təlim və tərbiyə prosesində lazımı müvəffəqiyyət qazanmaq bu işdən çox asılıdır. Yeni tipli qarşılıqlı münasibətlərlə əlaqədar olaraq onu qeyd etməliyik ki, bu cür davranış formasının ilk təşəbbüskarı böyüklər daha dəqiq valideynlər olmalıdır. Əgər münasibətlər belə qurularsa valideynlərlə müəllimlər həm yeniyetmələrlə yeni münasibətlərə həm də onlarda yeni xüsusiyyətlərin müsbət yöndə inkişafına rəhbərlik və nəzarət etmək imkanına yiyələnirlər. Əgər böyüklər yeniyetmələrə olan köhnə münasibəti dəyişdirmirsə, hadisələrin sonrakı gedişində bilavasitə yeniyetmənin özü münasibətlərin yeni formada olmasına cəhd göstərir. Özünü qiymətləndirmənin formalaşması və mənlilik şüurunun inkişafı: Kiçik məktəb yaş dövründən fərqli olaraq, yeniyetməlik dövründə yaşlılıq hissinin meydana gəlməsi uşaqların özünü qiymətləndirməsinə də əsaslı təsir göstərir. İndi yeniyetmə əvvəlki kimi öz həyatına passiv münasibət bəsləmir. Kiçik məktəblidən fərqli olaraq, yeniyetmələrdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yaranır. Bu cür özünə yönəlmiş maraqların təsiri altında yeniyetmələrdə özünü qiymətləndirmə tələbatı, özünü, öz imkan və bacarıqlarını başqaları ilə müqayisə

etmə meyli əmələ gəlir. Çox zaman ilk vaxtlar yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi hazırki imkanlarına, kollektivdə tutduğu real mövqeyinə uyğun olmasada də bunun sayəsində o, bir növ öz daxili "mən"ini kəşf edir. Bu yenilik isə uşağın daha sonrakı həyat və fəaliyyəti üçün lazımlı əhəmiyyətə malikdir. Təcrübələrə baxsaq görürük ki, mənlilik şüurunun formalaşmağa başlaması və daha sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, gerçəkliyin onu əhatə edən mühit cism və hadisələrə münasibətinə, böyüklər, yoldaşları, şagird kollektivi üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqələrində əsaslı rol oynayır. Yeniyetmə uşaqlarda yaşlılığın inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif cür baş verə bilər. Bu və ya digər etalona oxşamaq istəyi formalaşmaqda olan yeniyetmə şəxsiyyətinin əsas həyat hissəsini və məğzini ifadə edir. Buna görə də yeniyetmələrin çoxunun böyüməyə meyli, hər şeydən öncə, özünü öz gözündə və digərlərini nəzərində yaşlı kimi göstərmək məharətindən irəli gəlir. Yeniyetmə fikirləşir ki, o, xarici görünüşcə böyüklərə oxşasa, o zaman o müəyyən hüquqlara, üstünlüklərə sahib olacaqdır. Yeniyetmənin düşüncəsinə əsasən o özündən böyük kişi və yaxud qadının zahiri görünüş əlamətlərini mənimsəmək sanki böyüklər aləminə qovuşmaq, hamıya, hər kəsə özünün böyüdüyunü göstərmək, sübut etmək deməkdir. Məsələn: siqaret çəkən yeniyetmə oğlan fikirləşir ki, o, özünün və ətrafdakıların nəzərində sanki artıq yetkin kişidir, və ya kosmetik vasitələrdən istifadə edən qız özünü daha yetkin qadınlar kimi aparmağa başlayır. Bu yaş dövründə yeniyetmələr çox zaman özləri hazırladıqları planı həyata keçirməkdə çətinliklə üzləşirlər; bu isə öz növbəsində onlarda özünə güvən hissini sarıdır, vacib keyfiyyətləri qazanmağa maneyə yaradır. Burada böyüklər yeniyetməni aramla sərbəstliyə öyrətməli, onda öz ucünə güvən hissini ortaya qoymalıdırlar. Valideyn və məktəbdəki müəllim kollektivi çalışmalıdırlar ki, yeniyetmələrdə normal düzgün insani keyfiyyətlər haqda düzgün təsəvvür yaransın. Yeniyetmənin yoldaşları ilə ünsiyyət: Yeniyetməlik dövründə önə çıxan önəmli əlamətlərdən biri də fərdin ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, həmyaşlıları, dostları ilə daha çox qarşılıqlı münasibətə təşəbbüs

göstərməsidir. Ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yetkinləşmək istəyən uşaq ictimai əxlaqi münasibət formalarını mənimsəyir, müəyyən məsələlər barəsində valideynlərivə həmyaşdqları ilə fikir mübadiləsi edir, müasir yeniliklərə maraqlanır, ünsiyyət tələbatı ilə əlaqəli olan müəyyən qrup və kollektivdə birləşir, hətta boş vaxtının 70 faizini dediyimiz kollektiv və qruplarda keçirirlər. Yeniyyətmanın dostları ilə ünsiyyət münasibətləri getdikcə genişlənir və şüurda dərin kök salır. Bununlada əlaqədər olaraq ünsiyyətdəpozulma halları baş verdikdə bu, yeniyyətməyə böyük narahatlıq gətirir, eyni zamanda hörmət bəslədiyi və bənzəmək istədiyi insanların ona soyuq münasibət bəsləməsi onun üçün ən ağır və dözülməz bir hala çevrilir. Belə münasibət yarandıqda yeniyyətmə uzun müddət onu bərpa edə bilmədikdə esində normal davranışlı ictimaiyyətçi olan yeniyyətmə məktəbdənkənardə özünə kollektiv və yaxud dostlar axtarır, bu isə bəzən müxtəlif küçə qruplarına qoşulma, zəzərli vərdişlərə yiyələnmə və bəzən onda qeyri-əxlaqi, aqressiv davranışlar ortaya çıxır, eqoistlik, özündən razılıq, təkəbbürlülük, kimi xüsusiyyətlər formalaşa bilər. Bu da yeniyyətmanın sağlam xarakterli bir insan kimi formalaşmasına maneçilik törədir. Yazdıqlarımızdan bilindiyi kimi, yeniyyətməlik dövründə həmyaşdqlarla ünsiyyət yeniyyətmanın bir şəxsiyyət kimi təşəkkülündə həlledici rol oynayır.

Yeniyyətməlik dövründə bioloji amilin cinsi yetişkənliyin üstün rolu haqqında nəzəriyyələrin yaranması XX əsrin iyirminci illərinə təsadüf edir. Biogenetik universalizmin baniləri sayılan amerikan psixoloqu Stenli Xoll və Avstraliya psixiatri Ziqmund Freydə görə yeniyyətməlik yaşı, ilk növbədə bioloji amillərlə, o cümlədən cinsi yetişkənliklə şərtlənir.¹¹

Stenli Xoll passiv pedaqogika tərəfdarı idi: o belə hesab edirdi ki, yeniyyətmanın şəxsiyyətində mövcud olan nəyisə dəyişmək, yenidən tərbiyə etmək məqsədyönlü deyil, tamamilə faydasızdır. Stenli Xollun düşüncəsinə görə təbiətin insane ötürdüyü müəyyən

---

¹¹Greenblatt M. Some principles guiding institutional change. Analysis and Intervention in Developmental Disabilities // 1983, №3 pp.257–25

əlamətləri dəyişmək olmaz. Bununla yanaşı elə həmin dövrdə keçirilmiş bir sıra elmi tədqiqatlarda sübut edildi ki, şəxsiyyətin formalaşması heç də yalnız bioloji deyil, social və psixoloji göstəricilərdəndə asılı olur. Bioloji amillərə daha üstün yer verən, biogenetik nəzəriyyənin əsasını təşkil edən bu nəzəriyyəyə ilk dəfə A.S.Makarenkonun çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr üzərində keçirdiyi tədqiqatlarda araşdırılır. Haqqında danışdığımız Biogenetik nəzəriyyəyə ikinci zərbəni isə amerikalı araşdırmaçıların apardığı tədqiqat vurmuşdur. Amerikalı alim Marqaret Mid insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə mühütvə ictimai tarixi mühütün əlaqəsini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə Samoa adasında yaşayan və yeniyetmə yaş dövründə olan uşaqlar üzərində tədqiqat keçirmiş və ortaya çıxarmışdır ki, oğlan və qızlarda yeniyetməlik dövrünün böhranı heç də yalnız anatomik xüsusiyyətlərlə deyil, sosioloji xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Marqaret Mid eyni zamanda aşkar etmişdir ki, həmin adada yaşayan qız və oğlanlar uşaqlıqdan yetkinlik dövrünə, konfilliksiz, maneəsiz keçir. Həmçinin bu yaş dövrü insanın şəxsiyyət kimi inkişafında demək olar ki, ən müstəqil dövr hesab olunur.. Qızlarda baş verən anatomik dəyişikliklər isə bu ərazidə onun yaşlılar arasında hüquq və vəzifə dairəsini xeyli genişləndirir, ona yeni qaydalar və haqlar verilir. Psixoloqların bu tədqiqatları ilə belə bir fakt da aşkar olundu ki, əvvəla bu yaş dövrünün çəkdiyi zaman müddəti sonra bu vaxt müəyyən isyan, ziddiyyət və ya konfliktlərin olması, yaxud olmaması daha sonra isə uşaqlıqdan yetkinliyə keçidin özü belə yeniyetmə həyatının konkret şərtləri ilə şərtləndirilir edilir. Bununla Ziqmund Freyding önə sürdüyü "ediplər kompleksi" adlı anlayış da iflasa uğradı: çünki insanda təbii olanlarla sosial olanlar qarşı qoyula bilməz çünki, təbii olanın özü elə sosial olanla eyni məzmunu malikdir.

Antropoloq Rus Benedikt uşaqlıqdan yaşlılığa keçidin, daha doğrusu yeniyetməlik tipinə keçidin iki tipini göstərir:¹²

1. Fasiləsiz keçid.

---

¹². Jones C., Cormac I., Silveira da Mota Neto J. I., Campbell C. Cognitive behaviour therapy for adults // Cochrane Database Syst Rev, 2004

2. Uşağın əvvəllər uşaqlıq dövründə öyrəndikləri ilə böyük rolunu həyata keçirmək üçün lazım olan davranış tərzləri və təsəvvürləri arasında uyğunsuzluğun, uçurumun olduğu keçid.

Birinci tipli keçiddə yeniyetmə və yetkinə qoyulan tələblər qisməndə olsabir birinə uyğun gəlir, belə olan halda uşaq böyüklərin rəftarı və etik normalarını aramla mənimsəyir və yetkinlərin yaşlı statusuna yiyələnə bilir. İkinci tipli keçiddə isə yeniyetmə və yaşlılara verilən tələblərdə müəyyən çatışmazlıq, qarışıqlıq, maneələr olur. R. Benedikt və M. Mid bu keçid normalarını sənaye inqilabı etmiş yüksək inkişaf etmiş ölkələrə, sosial mühütlərə şamil edir və burada yeniyetməlikdən yaşlılığa qovuşmada aşıla bilən çətinliklərin olduğunu söyləyir; nəticədə uşaq formal olaraq yetkinliyə malik olsa belə, o, yetkinliyin tələb və normalarını yerinə yetirə bilmir. Psixoloqlar yeniyetməlik dövrünü uşağın cəmiyyətdə sosial çevrədə müəyyən rol tutmağa doğru çalışdığı yol, başqa cür ifadə etsək desək, bir növ cəmiyyətə qoşulma dövrü hesab edirlər. Bu fikri özəlliklə inkişaf etdirən K. Levin təsdiq edir ki, cəmiyyətə daxil olan yeniyetmədə uşaqlıq dövrünə məxsus olmayan bir sıra üstünlükləri olan xüsusiyyətlər yaranır. Amma bu üstünlük uşaqlıqla böyüklük arasında müəyyən sərhəd yaratdığından və yeniyetmə uşaq qrupu ilə yaşlı qrup arasında qaldığından onun şəxsiyyət kimi inkişafında konflikt və üsyan baş verir. D. Koulmen bu ideya əsasında bir qədər irəli gedərək sübut edir ki, böyüklər cəmiyyətində yeniyetmələrin özlərinə xas yeri mövcuddur.

L. S. Vqotski¹³ böhran probleminə tamamilə başqa cür və orijinal yanaşmış göstərir ki, yaş böhranlarını öyrənərkən iki cəhətə daha çox fikir vermək lazımdır. Əvvəl şüurda baş verən əsas dəyişiklikləri fərqləndirmək, ikincisi isə, hər yaşda uşaqla mühit arasında təkrar olunmaz münasibətlər sistemini təmsil edən inkişafın sosial şəraitini müəyyənləşdirmək lazımdır. Xülasə etdikdə yeniyetmə yaş dövrünün böhranları ictimai cəmiyyət həyatının ona verdiyi konkret sosial tələbatı ödəyərkən, yəni inkişaf

---

¹³. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası Bakı 2008, 341-345 s

edən yeniyetmə şəxsiyyətinin yaşlılar dünyasında müəyyən titul tutmaq istədiyi zaman əldə olunan əlmətlərlə, sərbəstliyə doğru artan tələbatlarla bu müstəqilliyi həyata keçirmək imkanları arasında baş tutur.

Müşahidə və tədqiqatlar bizə sübut edir ki, çox təhlükəli cinayətkarların əksəriyyəti cinayətə erkən yaşlarından daha deqiq yeniyetməlik yaşından qoşulmuş şəxslərdir. Bu nöqteyi nəzərdən yeniyetmələri cinayətkarlığa aparan yoldakı subyektiv və obyektiv psixoloji səbəblərin öyrənilməsi və yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması xüsusi önəmkəsb edir. Psixoloji meyarlar görə yeniyetmələrlə böyüklərin cinayəti arasında fərqli cəhətlər çoxdur. Bu fərqlilik birinci növbədə cinayətin səbəbinə aiddir. Çox zaman uşaqların törətdiyi cinayətlərdə adətən mənfəət və ya gəlir motivi nəzərə çarpmır. Onlar sadəcə kiməsə nəyisə sübut etmək üçün, lovğalıq və ya özlərini yaşca böyük insanların yanında söz sahibi olmaq üçün, yaxud özlərinin zərərli vərdişlərə spirtli içkilərə, narkotik maddələrə və s olan tələbatını ödəmək üçün cinayətə əl atırlar. Deməli bu yaşda uşaqların cinayət törətməsinin iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətindən irəli gələn səbəbdir. İkincisi isə xarici mühitin zərərli təsiri ilə bağlıdır. Araşdırma və müşahidələr bizə onu göstərir ki, çətin xarakterli uşaqlar cinayətə daha çox meyillidirlər. Adətən bu cür çətin uşaqlarda sadalayacağımız ümumi cəhətlər ön plana çıxır.¹⁴

1. Belə yeniyetmələrin qlobal həm də təlim idrak maraqları aşağı səviyyədədir.
2. Onların şəxsiyyətinin formalaşmasına, həyat ideallarının təşəkkülünə təcrübəli və tanınmış cinayətkarların etalonu kömək etmişdir.

3. Belə yeniyetmələrim şəxsi xüsusiyyətləri arasında

- a) iradəsizlik
- b) tənbellik
- c) məsuliyyət hissənin olmaması

---

¹⁴.Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 2014. - 431 с.

d) konformizm-başqalarının təsirinə tez və asanlıqla düşməyə ya təqlid meyl

e) eqoistlik aqressivlik və s kimi mənfi əlamətlər çoxluq təşkil edir.

Çətin uşağaməxsus olan əlamətlərin təşəkkülünə pis ailə şəraiti və ya ailənin olmaması və ya natamam ailə forması da qüvvətli təsir göstərir. Heç də təsadüfi deyil ki, belə uşaqların çoxu ailə mühütü və tərbiyəsi natamam olan yəni diqqətsiz, deviant davranışların olduğu, valideynlərin olmadığı ailələrdə böyüyən uşaqlardır. Məsələn gəlin belə bir vəziyyət təsəvvür edək. Ailə iki nəfərdən: 15 yaşlı yeniyetmə oğlan uşağında və həyat yoldaşından ayrılmış anadan təşkil olunub. Ana dərzidir və işi ilə əlaqədar gününün hamısını bəzən hətta gec vaxtlara qədər atelyədə olur. Bu səbəbdən də oğluna istədiyi diqqəti və nəzarəti yetirə bilmir. Ana hər gün oğlunayətərinə xərclik verir. Bununlada evdə nəzarətsiz qalan oğlan, verilən puldan özünə yeni və maraqlı fəaliyyət növləri axtarmağa başlayır. Zaman ötdükcə daha da maraqlı vərdişlər axtarışında olan yeniyetmə lazımsız insanlarla ünsiyyətə girir, zərərli vərdişlərə yiyələnir və pulda ona artıq bəs etmədiyi üçün pulu qeyri qanuni yolla da olsa əldə etməyə cana atır. Beləliklə tədricən cinayət əməllərinə qarışır və ana bundan xəbər tutduqda qarşısını almaq üçün gecikmiş olur. Bu misalda biz ailə hekayəsinin nə qədər önəmli olduğunu başa düşürük. Tədqiqatçıların fikrinə görə natamam ailələrdə əksər hallarda ormal, istiqamətləndirici mühüt olmadığına görə yeniyetmələr arasında belə hallar yaranır. Bu cür ailə mühütü olan yeniyetmə şəxsiyyəti zədələnmiş və korreksiyası çətin bir hala gəlir. Valideynlərdən birinin olmaması ya da ailə başçılarını qeyri düzgün həyat tərzini sürməsi, pedaqoji və etik normalara riayət etməməsi belə ailədə böyüyən uşaqların şəxsi keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Çətin yeniyetmələri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onların məktəb mühütünə dərəcə, təlimə marağının olmamasıdır. Normal fikirli uşaqların əksinə olaraq idrak motivi, təhsil almaq motivi yoxdur. Belə uşaqlarda məcburiyyət motivi ön plana çıxır. Bundan isə neqavitizm, aqressiya qaynaqlanır. Çətin yeniyetmələrin əksəriyyəti

özünə məktəbdə və təhsil fəaliyyəti kollektivində yer tapmır, özünü belə mühütdə ifadə edə bilmir. Bunun nəticəsi olaraq isə uşaq kollektiv tərəfindən qəbul olunmayan uşaq digər kefiyyətsiz qruplara yönəlir. Bu qruplar isə mənfi təsirli küçə qruplarıdır. Qanunpozan belə yeniyetmələr özlərini böyüklərin tənqidinə qarşı qoruyurlar. Belə uşaqların planları arzu və istəkləri cəmiyyət üçün təhlükəlidir. Digər maraqlı bir hal isə odur ki, bəzi yeniyetmələrin cəmiyyətə zidd davranışı formaları onlarda mövcud olan sinir sisteminin üzvi qüsurlarından irəli gəlir. Bu qüsurlar özünü yeniyetmə kəmağıllığında, fərqli psixopatik xüsusiyyətlərdə göstərir. Psixi qüsurlu olan belə uşaqlar tez təsir altına düşürlər, ağılın zəifliyindən düşdükləri mürəkkəb şəraiti və ya məqsədlərinə nail olmaq üçün seçdikləri vasitələri düzgün qiymətləndirmədikdə öz hərəkətlərinə kifayət dərəcədə tənqidi münasibət bəsləyə, başqasının və özünün hərəkətinin mənasını dərindən dərk edə bilmirlər.

II FƏSİL. NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYÜƏN YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Yeniyetmələrdə şəxsiyyətin inkişafına təsir edən sosial psixoloji amillər.

Psixologiyada insan şəxsiyyəti homoestaz (yunanca homois-bənzir, stsis-hərəkətsiz deməkdir) bir sistem kimi xarakterizə olunur. Homoestaz prinsipinə görə,¹⁵ orqanizm sistem üçün təhlükəli olan dəyişikliklər haqqında impuls alan kimi özünütənzimləmə mexanizmi vasitəsi ilə özünün bundan öncəki müvazinətini bərpa etməyi başlayır. Bu ideya insanı özünü tənzimləyən sistem kimi xarakterizə etmək üçün böyük eviristk əhəmiyyətə malik idi. K.Levin və bir çox başqa psixoloqların fikrincə isə şəxsiyyət həmdə bu yolla inkişaf edir. Ümumiyyətlə şəxsiyyətin inkişafından danışdıqda inkişafın özlüyündə necə bir proses olduğundan danışmaq lazımdır. İnkişaf dedikdə maddi və ideal obyektlərdə baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Lakin hər bir dəyişikliyə inkişaf demək olmaz.

İnkişaf 3 xassəyə görə dəyişikliyin digər növlərindən fərqlənir:

1. Dönməzlik (əvvəlki vəziyyətə qayıtmama)
2. Qanunauyğunluq
3. Dəyişikliyin müəyyən istiqamət üzrə baş verməsi.

Şəxsiyyətin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə əksikliklərin mübarizəsidir.

Bildiyimiz kimi şəxsiyyətin fəallığının əsas mənbəyini onun tələbatları ehtiyacları təşkil edir və bu sahədə əmələ gələn ziddiyyətlər şəxsiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Tələbatlar bir qayda olaraq fəaliyyət və ünsiyyət prosesində dəyişirlər. Əmələ gələn və təmin olunan tələbat əsasında başqa tələbat meydana gəlir. Bu iki tələbat hətta eyni tipli olduqda belə onlar bir birini təkrar etməzlər və onların məzmunu tədricən genişlənir. A.N.Leontyevin fikrinə görə şəxsiyyətin psixi inkişafında aparıcı

---

¹⁵Ирилова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников// Вопросы психологии, 2000, № 4, С. 29-37.

fəaliyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər yaş dövrünə görə aparıcı fəaliyyətin müxtəlif növləri vardır. Psixi inkişafın bir mərhələsində fəaliyyətin bir növü aparıcı rol oynayır və şəxsiyyətin inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olur. Fəaliyyətin digər növləri isə az əhəmiyyət tələb edir. Yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyətin inkişafının əsas motivi intim-şəxsi ünsiyyət və tədris-peşə fəaliyyətidir. Bildiyiniz kimi yeniyetməlik yaş dövründə ünsiyyət və fəaliyyət vəhdət təşkil edir. Ünsiyyətin funksiyaları fəaliyyətin məzmunu, məqsədi və şərəfinə asılıdır. Şəxsiyyətin ictimai mahiyyəti haqqında Marksist ideologiyaya görə insan ancaq cəmiyyətdə bir-biri ilə real əlaqə və münasibətlərdə yaşayır, fəaliyyət göstərir və şəxsiyyət kimi inkişaf edir. İnsanı şəxsiyyət kimi bütün münasibətləri, o cümlədən ətraf aləmə olan münasibəti onun başqa adamlarla münasibətləri ilə şərtlənir. Ünsiyyət insanların qarşılıqlı təsiri prosesidir. Bu proses özlüyündə dialektik prosesdir. İnsanın ünsiyyət tələbatında bir-birinə əks olan iki meyl aydın nəzərə çarpır. Şəxsiyyət, xüsusilə yeniyetməlik yaş dövründə bir tərəfdən, başqalarına oxşamağa, cəmiyyət içində, kollektivdə olmağa səy göstərir, öz psixoloji rahatlığını özünü təsdiq etmə və yaşlılıq tələbatını ünsiyyət vasitəsi ilə ödəməyə çalışır. Digər tərəfdən yeniyetmə öz “Mən”-ini sosial mühitdən ayırmağa, özünün xüsusi bilik və bacarıqlarını kəşf etməyə çalışır, şəxsiyyətlər arası münasibətlərdə özünün mövqeyini üstün tutur və ayırır, insanlara seçici münasibət bəsləyir. Özünü başqa insanlarla müqayisə etmək, başqa adamlar vasitəsi ilə qiymətləndirmə şəxsiyyətinin yeniyetməlik yaş dövründə mənlilik şüurunun formalaşmasının başlıca mexanizmidir. Yeniyetmə intim-şəxsi ünsiyyət vasitəsi ilə özünə başqa insanların gözü ilə baxmağı, özünü başqa adamın yerində təsəvvür etməyi, onların davranış və rəftarını təhlil etməyi, onlarla birlikdə sevinməyi və kədərlənməyi öyrənir. Daha geniş düşünsək şəxsiyyət ünsiyyət prosesində həm psixoloji təcrübə qazanır, həm də emosional cəhətdən inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin daimi xarakter keyfiyyətlərinin yaranmasında aktaldır. Xəsiyyətin iradi keyfiyyətləri-inadkarlıq, qətiyyət, məqsədə çatmaq əzmi, çətinlikləri dəf etmək bacarığı

nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf edir. Fəallıq, təşəbbüskarlıq yeniyetməni impulsiv edir. Bu adətən biliklərə yiyələnmə prosesi ilə birgə cərəyan edir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün göstəricilər normal ailədaxili münasibət və ünsiyyət prosesi üçün səciyyəvidir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı həmçinin genetik amillərlə, ətraf mühütün təsiri, tərbiyənin xüsusiyyətləri və digər ziyanlı faktorlarla əlaqəlidir. Bunlar çox zaman psixoloji proseslərin normal gedişatını pozur, bu və ya digər patoloji sindromların formalaşmasına səbəb olur.

Müxtəlif xəstəliklər, şəxsiyyət patologiyaları, asteniya, üzvi sindromlar, əqli inkişafın geri qalması kimi sonradan kompensasiya olunmalı əlamətlər özünü göstərə bilər. Natamam ailələrdə böyüyən, tez-tez ailədaxili münaqişələrin arasında qalan, və ya ailə daxili ünsiyyətin ümumiyyətlə yoxluğu yeniyetmələrdə aqressiya, autoaqressiya, depressiya və suisid kimi neqativ hallara səbəb olur. Aqressiv davranışı şəxsiyyətin psixikasının hər hansı konkret sferası ilə bağlamaq çətindir. Bəzən aqressiya emosional sferanın məhsulu kimi nəzərdən keçirilir. Burada ön planda nifrət və qəzəb kimi emosional hallar-afektlər durur. Psixologiyada aqressiyanı motiv ilə əlaqələndirmək cəhdlərində rast gəlinir. İnsanın aqressiv davranışa meyilli olmasının daha çox hansı daxili və ya mühüt faktorlarının təsir etməsi məsələsi özünün tam həllini tapmamışdır. Çox güman ki, belə faktorlardan hər biri bu və ya digər dərəcədə aqressiv davranışın formalaşmasında iştirak edir. Nobel mükafatı laureatı Lorensin heyvanlar üzərində apardığı aqressiv davranışın öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatların nəticəsinə görə aqressiv davranış toplanmış aqressiv enerjinin çıxmasını təmin edən və ya tormozlayan xüsusi xarici amillərdən asıdır.

Lorens yazır:¹⁶ "İnsan bir-biri ilə mübarizə aparən heyvanlara bənzəməklə yanaşı onunla unikalıdır ki, o öz cəmiyyəti üçün yaranmayan yeganə varlıqdır." Eyni zamanda bu məntiqi hipotez aqressivlik olmadan nə elmin nə mədəniyyətin, nə də digər insan

---

¹⁶ Michon H. W., Weeghel V. J., Kroon H., Schene A. H. Illness selfmanagement assessment in psychiatric vocational rehabilitation // Psychiatric Rehabilitation Journal, 2011, №35(1), pp.21-76

xariqələrinin mümkün olmamasın idda edir. Təsvir olunan hipotezin tənqidçiləri haqlı olaraq bildirilər ki, heyvanların müşahidəsindən alınan nəticələr avtomatik olaraq insanlara şamil edilə bilməz. Aqresivliyin təbiətini instinq mövqeyindən izah edən digər konsepsia psixoanalizin nümayəndələri tərəfindən təklif olunmuşdur. Fred hələ 1920-ci ildə belə nəticəyə gəlmişdi ki, insanda dağıtmağa və həyatı məhv etməyə yönəlmiş xüsusi instinktiv meyl mövcuddur. E.From “insanın destruktivliyinin anatomiası” əsərində aqresianı xoş xassəli və bəd xassəli növlərə bölür. Birinciyə daha çox idman yarışlarında rast gəlinən oyun aqresiası aiddir. Çünki burada məqsəd rəqibi öldürmək deyil, məharət nümayiş etdirməkdir. Xoş xassəli aqresianın xüsusiyyəti məqsədə nail olmağa yönəlmiş özünü təsdiq meylidir. Aqresianın bəd xassəli formalarına isə paxıllıq və qısqanclıq üzündən törədilmiş zorakılıqlar daxil edilir. Bu zaman insan təkcə istədiyinə malik ola bilməməsi səbəbindən deyil, həmçinin başqasının buna malik olmasına görə aqresiv əməllər törədir. E.From yazır: “Həyata inamım itməsi, nifrətə səbəb olur. İnsan sübut etməyə çalışır ki, həyat amansızdır bütün insanlar qəddardılar və sən özün qəddar olmalısın.” Çox saylı tədqiqatlar zorakı əməllərin əhalinin aşağı sosial təbəqələri arasında daha çox olması təsdiq edir. Kasıblıq, savadsızlıq, işsizlik, qaçqınlıq şəxsin məqsədə çatmaq imkanlarını xeyli zəiflətdiyindən frustrasiyanın vacib faktoru kimi aqresiv əməllərə meyli gücləndirir. Alkoqol və narkotiklərdən istifadədə aqresiv hərəkətlərə səbəb olur. Yeniyetməlik dövründə aqresia adətən öz həm yaşdqları ilə münasibətdə özünü göstərir. Həmçinin ailə qayğısından məhrum olmuş uşaqlar mütövlükdə həyata qarşı aqresiv hisslər bəsləyirlər. Ailəsi olan, daha yaxşı sosial şərtlərdə yaşayan uşaqlara qarşı paxıllıq və qısqanclıq hissləri meydana gəlir. Belə yeniyetmələrin digər yeniyetmələrdən ayrıca və ya onlarla birlikdə kollektivdə fəaliyyət göstərüb göstərməməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi psixoloqların fikirincə belə yeniyetmələr eyni kollektivdə fəaliyyət göstərsələr və psixoloji dəstək də göstərilərsə, onlar arasında dostluq münasibətləri yarana bilər. Dirgər tərəfdən aqresiv yeniyetmələrin digər yeniyetmələrə mənfi psixoloji təsir edə biləcəkləri düşünülür.

Natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələr arasında depresia və bununla əlaqədar suisid hallarının geniş yayılmışdır. Yeniyetməlik yaş dövrü öz emosional qarışıqlıqları ilə çətin bir dövrdür. Belə bir dövrdə yeniyetmələrə ailə dəstəyini olmaması onların vəziyyətini dahada çətinləşdirir. Suisidlərin ilk təsnifatlarından biri Emil Dürkheym-ə məxsusdur. O sosial faktorların rolunu əsas götürərək intiharın üç formasını ayırd etmişdir: egoistik suisid- öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və buna görə ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir, anomik suisid- sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial inteqrasiya öpözülmüş şəxslərdə təsadüf edilir, altruistik suisid- öz həyatını sosial motivlər naminə qurban verən və bununla yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edir. Yeniyetmələrdə rast gəlinən əsasən sadə suisiddir ki, bu zaman insan yada yeniyetmə həyatla hesablaşdığını düşünür. Suisidal davranışın bioloji aspektlərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, suisid çox zaman bir ailənin üzvlərinin nəsildən nəsilə izləyə bilər. Tədqiqatçıların fikrincə intihar etmiş şəxslər yaxın qohumluğu olanlar arasında suisidal risk 4 dəfə artıqdır. Ailədəki suisidlərin təqlidi davranışla və ya irsən keçən xüsusi bioloji mexanizmlərlə bağlı olub olmaması alimlər arasında hələdə mübahisəlidir. Suisidal riskin qiymətləndirilməsi cədvəlinə nəzər yetdikdə görə bilərik ki, uşaqlarda suisidal risk göstərici məhz yeniyetməlik yaş dövründə artır. İnan şəxsiyyətinin ən böhranlı dövrü olduğunu nəzərə alsaq, bu yaş dövrünə düşən həyati sınaqların artması, gərgin tədris prosesi, gələcək peşənin seçilməsi, əks cinslə ilk kontaktlar, sosial və əxlaqi əlaqələrin genişlənməsi, həmçinin alkoqol və narkotik vasitələrdən istifadə halları yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına maneələr törədərək, intihar riskində artırmış olur.

2.2. Psixologiyada Şəxsiyyət Pozuntularına müasir yanaşma

Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət problemi və onun psixologiyası hər zaman aktual olub dərin köklərə malikdir. Şəxsiyyət psixologiyası sahəsində nəzəri elmi tədqiqatların

əsaslarına qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin işlərində rast gəlmək olur. Şəxsiyyət psixologiyasının bir eksperimental elm kimi XX əsrin birinci onilliyindən meydana gəlmiş və bu sahədə geniş əhatəli tədqiqatlar aparılmışdır. Şəxsiyyətin eksperimental tədqiqinə¹⁷ A.F.Lazurski, Q.Olport, R.Kettel və s. Başqa alimlərin əsərlərində rast gəlmək olur. Şəxsiyyət psixologiyasına dair keçirilmiş çoxsaylı araşdırmalar bu sahədə müxtəlif fərqli baxış və nəzəriyyələrin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin nəzəriyyələri qruplaşdırmış olsaq bu əsas nəzəriyyələri qeyd etmək olar: klassik nəzəriyyə, klinik nəzəriyyə, eksperimental nəzəriyyə, koqnitiv nəzəriyyə, biheviyistik nəzəriyyə, humanistik nəzəriyyə. Bildiyimiz kimi “Homo Sapiens” sinifinə aid olaraq insan hər şeydən əvvəl bioloji varlıqdır və müəyyən anatomik-fizioloji imkanlara malik olur. Bu imkanlar, insanın şəxsiyyətə çevrilməsini mümkün edir. Müəyyən anadangəlmə xüsusiyyətlərə malik olaraq insanın irsiyyəti həmişə başda durur. Amma insanın sosial varlığa, yəni insanın mahiyyəti sosial amillərlə müəyyənləşir. Yalnız cəmiyyətdə, sosial rollarını yerinə yetirməklə insan öz “insanlığını” yerinə yetirə bilər. “Mauqli” fenomeni sosial həyatdan uzaq qalan insanların sonradan adaptasiyanın nə qədər çətin olduğunu göstərir. Sosializasiya- yəni şəxsiyyətə çevrilmə doğum anından, insanlar arasına daxil olandan başlanır. Sosiallaşma prosesi yalnız insanın özünü cəmiyyətə aid etmək istəyi ilə başlayır və özünüdərk etməklə yerinə yetirilir. Əlbətdəki, ilk öncə, bu proses güzgüdə özünü tanıma ilə təməl qoyulur. Əlbətdəki özünütanıma onun subyektiv fikirlərinin formalaşmasında özündə ehtiva edir. Həm filogenetik həm də ontogenetik baxımından özünüdərk etmə insanın şəxsiyyətə çevrilməsində ən böyük rolundan birini oynayır. İnsanı orqanizm, fərd, şəxsiyyət və individuallıq kimi xarakterizə etmək olar.

Orqanizm anlayışı baxımından biz ilk öncə bir bioloji varlıq kimi, şəxsiyyət anlayışı baxımından isə sosial varlıq kimi qavranılır.

Fərd –ayrıca bir insanın anadangəlmə və sonradan əldə edilən xüsusiyyətlərin

---

¹⁷Jones C., Cormac I., Silveira da Mota Neto J. I., Campbell C. Cognitive behaviour therapy for adults
Cochrane Database Syst Rev, 2004

unikal toplusudur. Individuallıq – bir fərdi o biri fərddən fərqləndirən xüsusiyyətlər; şəxsiyyətin və psixikanın özünəməxsusluğu.

Psixologiya insanı ilk öncə həm fərd, həm bioloji varlıq kimi qəbul edərək insanın həyatda yerinə yetirən rollarını analizini edir.

Şəxsiyyət özü müstəqilcəsinə öz həyatını quran, ona nəzarət edən və ona görə məsuliyyət daşıyıyan bir varlıqdır. Şəxsiyyətin xüsusiyyətləri onu fərqli edərək cəmiyyətə dahada maraqlı edir(ekstrovert- həyat sevən, ünsiyyətçil və ya introvert- özünəqapanan və çox düşünən).

Şəxsiyyət o anlayışdır ki, insan cəmiyyətə çıxanda onunla məhs öz rolunu yerinə yetirilir. K.Yunqun “Persona” arxitiipi şəxsiyyəti bu baxımdan çox gözəl təsvir edir.

Psixiatriyada və psixologiyada daha çox münasibətlər nəzəriyyəsi qəbul edilirki, Lazurskiy və Myasişev tərəfindən təqdim olunub. Şəxsiyyət insanlara (sosial ətrafa) və özünə olan münasibətdən irəli gəlir.

Əgər, şəxsiyyətin inkişafı patoloji formada baş verirsə, burada əlbətdəki, şəxsiyyət pozuntusundan söhbət getməlidir. XBT 10 şəxsiyyət pozuntuları F60 qrupuna aiddirlər:¹⁸

1.F60.0 .Paranoid Şəxsiyyət Pozuntusu.

Simptomatika:

- 1.1 İncikliyi bağışlaya bilməməklə xarakterizə olunur
- 1.2 Uğursuzluqlara hədsiz həssaslıqla yanaşma
- 1.3.Şübhəliliklə və ətrafdakıların neytral və dostcasına hərəkətlərini düşməncəsinə və saymazlıq kimi qəbul etmə yolu ilə reallığın dəyişdirilməsinə meyilliliklə xarakterizə olunan şəxsiyyət pozuntusudur.

1.4 Həyat yoldaşına və ya seksual partnyora sədaqətsizlikdə təkrari, əsaslanmamış şübhələnmələr, davakarcasına və inadkarcasına həmişə yalnız özünün haqlı olduğuna

---

¹⁸. XBT-10, Ümumdünya səhiyyə təşkilatı, Cenevrə, 2012. Səh. 247-248.

inam hissi müşahidə olunur.

1.5 Belə adamlar özü haqda yüksək fikirdə olmağa, özündən bədgümanlığa meyilli olurlar.

Növləri: (• ekspansiv – paranoid • fanatik • kverulyant • paranoid • həssas paranoid).

2.F60.1.Şizoid Şəxsiyyət Pozuntusu.

Simptomatika:

2.1. Sədaqətliliyin, sosial və digər kontaktların zəifliyi ilə xarakterizə olur

2.2.Fantaziyalara, tərkdünyalılıqla və özünüanalizlə meyllilik şəxsiyyət

2.3.Öz hisslərini məhdud şəkildə ifadə etmək və həzz almaq mövcud ola bilər.

3.F60.2 Şəxsiyyətin Dissosial Pozuntusu.

Simptomatika:

3.1 Sosial vəzifələrə etinasızlıqla, ətrafdakılara daşürəkli laqeydliklə xarakterizə olunur.

3.2 Xəstənin davranışı və əsas sosial normalar arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur.

3.3 Davranış sınaqdan çıxmış tərbiyəvi üsullarla, o cümlədən cəzalandırma yolları ilə çətinliklə dəyişikliyə məruz qalır.

3.4 Xəstələr uğursuzluqları pis həzm edirlər və zorakılıq da daxil olmaqla aqressiyanı biruzə verirlər.

3.5 Onlar digərlərini günahlandırmağa və ya onların cəmiyyətlə konfliktinə səbəb olmuş davranışlarına doğruyabənzər izahat verməyə meyllidirlər. Növləri: (• əxlaqsız • antisosial • asosial • psixopatik • sosiopatik).

4.F60.3. Şəxsiyyətin Emosional Davamsız Pozuntusu.

Simptomatika:

4.1. Nəticələri nəzərə almadan müəyyən impulsiv hərəkətlərə meylliliklə xarakterizə olunur.

4.2. Əhval-ruhiyyə əvvəlcədən deyilə bilən deyil və şiltaqcasındadır.

4.3. Emosiyaların partlamasına və partlamış davranışın idarə edilməsinin mümkünsüzlüyünə meylik olur.

4.4 Deyingənlik və xüsusilə impulsiv əməllər əgər kəsilmirsə və tənqid olunursa, ətrafdakılarla konfliktlik müşahidə olunur.

4.5.Burada iki tip pozuntu ayırmaq olar: əsasən qeyri-stabilliklə və emosional kontrolun çatmamazlığı ilə xarakterizə olunan impulsiv tip və deyilənlərə əlavə olaraq özünüdərk, məqsədlər və daxili niyyətlər pozuntuları, gərgin və qeyri-stabil şəxsiyyətlər arası münasibətlər və supsidal jestlər və cəhdlər də daxil olmaqla özünüməhv etmə davranışlarına meyillər xarakter olan sərhədi tip. Növləri: (• aqressiv • sərhədi • oyanıcı).

5.F60.4. Şəxsiyyətin İsterik Pozuntusu.

Simptomatika:

5.1.Səthi və davamsız oyanıqlılıq

5.2.Hər şeyi dramatikləşdirmək, tamaşaya çevirməyə, həmçinin emosiyaların artıq ifadə olunmasına, təsirlənməyə, eqosentrizmə, ətrafdakılara məhəl qoymamaq

5.3. Asan toxunulan hissiyatlara və daima müvəffəqiyyət və diqqət əldə etməyə meyilliliklə xarakterizə olunan pozuntudur.

Növləri:(• isterik • psixoinfantil).

6.F60.5 - Anankast Şəxsiyyət Pozuntusu.

Simptomatika:

6.1. Özünə inamsızlıq hissiyatı

6.2. Hədsiz xırdaçılıq

6.3.Təmkinliliklə və nüanslara qarşı olmaq, inadkarlıqla, ehtiyatlılıqla və yenilməzliklə xarakterizə olunan şəxsiyyət pozuntusu. Obsessiv-kompulsiv pozuntusu dərəcəsinə çatmayan inadlıq və ya beynə girmiş fikirlər və ya hərəkətlər mövcud ola bilər. Növləri: (• kompulsiv • absessiv • absessiv-kompulsiv).

7.F60.6 – Şəxsiyyətin Həyəcan (yayındırıcı) Şəxsiyyət Pozuntusu.

Simptomatika:

7.1.Daxili gərginlik hissiyatı ilə, tutqun hissiyatların olması ilə müşahidə olunur .

7.2.Təhlükəsizlik hissiyatının olmaması

7.3.Qeyri-tamlıq kompleksi

7.4.Şəxsi bağlılığın məhdud olması ilə

7.5.Potensial təhlükələrin və adi situasiya risklərinin adəti üzrə artırılması yolu ilə bəzi hərəkətlərdən uzaqlaşmağa meylliliklə yanaşı

7.6.Daimi güclü bəyənilmə, hamı tərəfindən qəbul edilmə arzusu, rəddlərə və tənqiddə yüksək həssaslıq reaksiyası ifadə olunur.

8.F60.7 - Asılı Şəxsiyyət Tipl Pozuntusu.

Simptomatika:

8.1.Böyük və kiçik həyati qərarların qəbulunda ətraf insanlara dərin passiv tabeçilik.

8.2.Tənhalıq qarşısında güclü qorxu, köməksizlik, səriştəsizlik hissiyatı.

8.3.Yaşlıların və ətrafdakıların arzuları ilə passiv razılaşma ilə və gündəlik həyatın tələblərinə zəif reaksiya ilə xarakterizə olunan şəxsiyyət pozuntusudur.

8.4. Aktivliyin olmaması intellektual və emosional sferalarda ifadə oluna bilər; tez-tez cavabdehliyin başqalarının üzərinə yıxmaq meylli ifadə olunur.

Növləri: (• astenik • qeyri - adekvat • passiv • özünü məyus edən).

9.F60.8. Şəxsiyyətin Digər Spesifik Pozuntuları: (• ekssentrik • qarşısı alınmaz • infantil • özünəməftun (narsistik) • passiv-aqressiv • psixonevrotik).

10. F60.9. Dəqiqləşdirilməmiş Şəxsiyyət Pozuntusu (ƏGO xarakterli nevroz, ƏGO patoloji şəxsiyyət)

III FƏSİL.NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN YENİYETMƏLƏRİN REABİLİTASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

3.1.Reabilitasiyanın növləri. Psixoloji və sosial müdaxilələr

Psixi sağlamlığın qorunması sahəsində psixososial reabilitasiya tədbirləri önəmli yer tutur. Psixososial reabilitasiya- psixi pozuntusu olan şəxslərin cəmiyyətdə özünün optimal səviyyədə müstəqil fəaliyyət göstərməsi imkanına nail olmağa yönələn prosesdir. O, psixi xəstəlikdən əziyyət çəkən və ya psixi pozuntusu olan şəxslərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, eyni zamanda bu şəxslərə imkan dərəcədə həyat keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə təkən verən sosial mühitin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.¹⁹

Psixososial reabilitasiya- cəmiyyətdə müvəffəqiyyətli həyatı vurğulayaraq, fərdlərin optimal səviyyədə hərtərəfli fəaliyyət göstərməsinə, psixi pozuntuların və invalidliyin azalmasına yönəlmişdir. İnsan fəallığının üç aspekti qeyd olunur: bioloji fəallıq, fəaliyyət və iştirak. Bu aspektlər ayrı-ayrılıqda və ya bir-biri ilə nisbətdə pozula bilərlər. Axırını iki aspekt reabilitasiyanın fokus nöqtələridir, sözsüz ki, müalicə zamanı isə birinci aspektə diqqət yetirilir. Məhz bu nöqtələr reabilitasiya və müalicəni fərqləndirir. Dərman müdaxiləsi və psixoterapiya insanlara sağalma prosesində simptomların aradan qaldırılmasına -kömək edir, amma stabil psixiatrik vəziyyət üçün həyat prosesində gündəlik işlərin, tapşırıqların yerinə yetirilməsi vacibdir və məhz bu məsələlər reabilitasiyanın prioritet məsələləridir. Xəstəliyi müalicə etmək üçün pasientə kompleks yanaşılmalıdır. Kompleks yanaşmada isə müalicə və reabilitasiya qarşılıqlı əlaqədədir.²⁰

¹⁹Зимбардо Ф.. Формирование самооценки. Самосознание и защитные механизмы личности.

Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003. - 367 с.

²⁰. Jones C., Cormac I., Silveira da Mota Neto J. I., Campbell C. Cognitive behaviour therapy for adults // Cochrane Database Syst Rev, 2004

Kompleks reabilitasiya modeli 5 əsas reabilitasiya faktoruna əsaslanır (Bax:Cədvəl3.1).

Cədvəl3.1.

Dəstəyin xarici faktorları			Dəstəyin daxili faktorları	
Motivasiya	Status	Komponentlik	İctimai sosial resuslar	Maddi resuslar
Öz gücünə inam	Sosial cəlbətmə	Bilik Bacarıq		

Bu faktorlara əsaslanaraq psixi problemi olan insanların reabilitasiya prosesi bir biri ilə əlaqədə olan 3 ölçü -münasibət, hərəkət, vaxt əsasında aparılır.(Bax:Şəkil3.1)

Şəkil.3.1.

Bu 3 ölçü anlayışı reabilitasiya prosesinə tarazlıq gətirmək üçün istidadə olunur. Beləliklə, psixososial reabilitasiya eyni zamanda psixiatrik reabilitasiya adlanıb ciddi

və xroniki psixi pozuntuları olan şəxslərin psixoloji və sosial müdaxilələr strategiyası seriyasını təşkil edərək farmakoloji müdaxilələr və simptomları idarə etməklə tamamlanır. Burada məqsəd şəxsi və sosial fəaliyyəti, həyat keyfiyyətini yüksəltmək, pasientin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməkdir. Reabilitasiya pasientin normal ətraf mühitdə şəxsi və sosial keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətdə sosial həyatda müxtəlif rolların başlanılması, və davam etdirilməsi prosesində dəstəyin Vaxt sferası, Hərəkət sferası, Münasibətlər sferası verilməsi, qısaca olaraq pasientin və ailəsinin həyat keyfiyyətlərin yüksəldilməsi, sosial iştirakının dəstəklənməsi, müstəqilliyin təmin edilməsini özündə birləşdirir. Burada əsas iş pasientin ən az dəstəklə yaşayışının təmin olunmasına çalışmaqdır. Drees və Van Weeghel müalicəyə üç yanaşma ayırd etmişlər: problemə istiqamətlənmiş, fərdə istiqamətlənmiş və mühitə istiqamətlənmiş yanaşma. Adından da görüldüyü kimi, problemə istiqamətlənmiş yanaşma əsas diqqəti problem və ya simptomu yönəldir²¹. Müalicə və qayğı planı, həmçinin müdaxilələr bu problemin həlli üçün hazırlanır. Tibbin bir çox sahəsi problemə istiqamətlənmiş yanaşmadan istifadə edir və əksər müalicə metodları da problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Liberman və b. tərəfindən işlənib hazırlanmış psixi pozuntusu olan klientə preparatların təyin edilməsi, informasiya ilə təmin edilməsi (psixi maarifləndirmə) və vərdiş məşqləri reabilitasiya metodu mənaca problemə istiqamətlənmiş yanaşmalara aiddir. Psixi pozuntuların reabilitasiyasında ənənəvi mühitə istiqamətlənmiş yanaşmanın əsasını terapevtik mühitin yaradılması yaxud xüsusi təchiz edilmiş mənzillə təmin edilmə təşkil edir. Mühitə istiqamətlənmiş yanaşmanın məqsədi – xoş, funksional həyat üçün mümkün olan ən yüksək səviyyədə normal mühit yaratmaqdır. Mühit dəstək vasitəsi olur, klient üçün imkanların məhdudlaşmasını azaldır, müdafiə olunma və təhlükəsizlik hissi verir. Sonralar klientə tam təhlükəsiz olan mühitdən çıxmaq və yeni fəaliyyət növləri sınaqdan keçirmək,

---

²¹. Greenblatt M. Some principles guiding institutional change. *Analysis and Intervention in Developmental Disabilities* // 1983, №3 pp.257–259

üföqü genişləndirməyə təşviq etmək olar. Bu yanaşmada profesional konsultasiya klient və bu uyğunlaşdırılmış mühitdə ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı təsirə fokuslanır. Bu metod çərçivəsində çalışan mütəxəssislərin əsas tapşırığı mühitin fiziki xarakteristikalarının və onun daxili münasibətlərinin ətraflı təşkili edilməsidir. Fərdə istiqamətlənmiş yanaşma klientin dəyişmə istəyi ilə işləyir. Bu yanaşmanın başlıca konsepsiyası şəxsi inkişaf və öyrənmədir. Klient özü müstəqil şəkildə qarşısına məqsədlər qoymalıdır, əgər məqsədlər yoxdursa, klientin inkişaf istiqaməti də yoxdur. Anthony və b. göstərir ki, sistem şəkilli dəstək nəticəsində bir çox klientlər fərdi inkişaf üçün məqsədlər formalaşdırırlar. “Boston modeli” və ya reabilitasiyada individual yanaşma adlandırılan bu metod çərçivəsində klientlər təhsil prosesinin iştirakçıları olurlar.

Van Weeghel hər üç reabilitasiya yanaşmada klientin funksiyasını cəmləşdirir: Liberman metodunda klientə assertiv rol verilir, Bennet və Şeperd metodunda o xidmət iştirakçısı və istehlakçı olur, Anthony metodu isə klientdən özünü dərk edən şagird olmağı tələb edir.²²

Gispert müəyyən etmişdir ki, psixososial reabilitasiyanın məqsədinə ciddi psixi problemləri olan klientlərə tam qayğı göstərilməsi psixososial və sosial inteqrasiyanın çətinliklərinin kompensasiya olunması cəmiyyətdə gündəlik həyat üçün dəstəyin təyin edilməsi, müstəqil və düzgün davranış maneralarına yiyələnmə müxtəlif rollara başlama və davam etdirmə, cəmiyyətdə orientasiya aiddir. Psixososial reabilitasiya psixoloji və sosial reabilitasiya olmaqla 2 yerə bölünür. Psixoloji reabilitasiya zamanı aşağıdakı müdaxilələrdən istifadə olunur: Koqnitiv bihevioral terapiya (KBT) insanın düşüncəsinin davranışı və emosiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna əsaslanan terapiyadır. Ciddi psixi pozuntusu olan şəxslərdə problemlərin kökünü, mənbəyini azaltmaq məqsədilə ənənəvi terapiya ilə kombinə edilmiş formada

---

²². Практикум по возрастной психологии:/ Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2001. - 688 с.

kökünü, mənbəyini azaltmaq məqsədilə ənənəvi terapiya ilə kombinə edilmiş formada tətbiq edilə bilər. Bu terapiya ciddi psixi pozuntusu və davamlı simptomatikası olan şəxslərə dayanıqlı simptomatika ilə mübarizə aparmaq üçün uzun müddətli spesifik koqnitiv biheviorel orientasiya edilmiş psixoloji müdaxilələr tipli yardımını təklif edir. Bu zaman yeniyetmə uşaqlarda təkrarlanan depressiv pozuntunun qarşısını almaq üçün məqsədlər birləşdirilir. Müdaxilənin əsas məqsədi sosial funksiyasını yüksəltməkdir və bu zaman sosial vərdişləri inkişaf etdirən treninqlərin keçirilməsi arzu olunandır. KBT ilə yeniyetmə pasientlərin psixoloji problemlərinin həll edilməsi sahəsində çatışmayan dəlil yoxdur. Bu metodikanın effektivliyi tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur. Jones sübut etmişdir ki, KBT yeniyetmə uşaqların müalicəsində, düşüncə davranış və emosiyaların aqressiyanın idarə edilməsində effektivdir. İnterpersonal və sosial ritm psixoterapiyası (İSRT) interpersonal terapiyanın (İPT) adaptasiya edilmiş formasıdır. Bu terapiya normal sosial rutinin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, əhval pozuntularının qarşısının alınmasına əsaslanır. Frank və digərləri bu terapiyanın ciddi psixi pozuntular xüsusilə bipolyar affektiv pozuntu zamanı effektivliyini sübut etmişdir. Bu terapiya bipolyar pozuntu zamanı əhval dəyişməsinə qarşı sayıqlıq göstərməyə yardımçı olur. Strategiyanın məqsədi ciddi psixi pozuntusu olan şəxslərdə xəstəliyin təkrarlanmalarının qarşısını almaq niyyəti ilə İSRT-nin müalicəyə daxil edilməsinin qiymətləndirilməsidir. Ailə terapiyası da yeniyetmələrdə digər psixi pozuntular zamanı əsas müalicə üsulunun tam bir hissəsi kimi təklif edilə bilər. Ailə üzvləri olmadıqda isə bu işi qəyyum və baxıcılarla görmək olar. Bu zaman ailə müdaxilələri vahid ailə formatında, uzun müddət 6 ay ilə 10 ay arası irəli sürülür. Ciddi psixi pozuntusu olan və affektiv psixotik vəziyyəti olmayan xəstələrə psixososial müdaxilələr içərisində ailə müdaxiləsi psixomaarifəndirici komponent, koping, sosial vərdiş treninqləri texnikaları kompleks şəkildə standart müalicə proqramı ilə birlikdə, ağır psixi pozuntusu olan şəxslərin ailə üzvləri və qəyyumlara dostcasına emosional mühitdə müzakirələr aparma, koping strategiyalara yiyələnmə, və informasiya alma üçün qrup psixomaarifləndirici

proqram kimi təklif oluna bilər. Natamam ailərdən olan pasientlərlə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ailə(qəyyum)müdaxilələri problemin təkrarlanmalarının qarşısını alır . Ailə müdaxiləsi alan pasientlər daha yaxşı həyat keyfiyyətlərinə sahibdirlər. Psixomaarifləndirici müdaxilələrinformasiyanın keyfiyyəti ailəyə ya ciddi psixi pozuntusu olan şəxslərlə yaşayan insanlara, o cümlədən pasientin özünə diaqnostika, müalicə, dəstəyin verilməsi haqqında və idarə etmə strategiyaları ilə məlumatlandırmanın təmin edilməsi ilə ölçülür. Psixomaarifləndirici proqram ciddi psixi pozuntusu olan yeniyetmələrə, xüsusilə şəxsiyyət pozuntularında əziyyət çəkən xəstələrinə ailə üzvlərini birləşdirmək məqsədilə təklif edilir.Psixofarmakoloji müalicəyə əlavə olaraq yeniyetmələr ilə aparılan qrup psixomaarifləndirici proqramın məqsədi spesifik psixoloji texnikaları birləşdirmək, pozuntunun fəsadlarının stabil keçirməyə nail olmaqdır. Psixomaarifləndirici proqram əlavə individuallaşdırılmış müalicə proqramının tərkib hissəsi olub minimum 9 ay davam edir və hər yeniyetmə üçün yenilənmiş sessiyalara ehtiyac vardır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki,²³ psixomaarifləndirmə xəstəlik və ya problem haqqında informasiyanı artırır. Eyni zamanda müəllim,tərbiyəçi və yeniyetmə ilə aparılan psixomaarifləndirmə remissiyasının uzanmasına,psixi problemlərin təkrarlanma sayının azalmasına səbəb olur. Koqnitiv reabilitasiyakoqnitiv funksiyaların zədələnməsindən vəzəifləməsindən əziyyət çəkən yeniyetmə uşaqlar ilə həmin funksiyaların yaxşılaşdırılmasınıtəmin etmək məqsədilə aparılır. Belə yeniyetmələrlə koqnitiv reabilitasiya proqramı daha geniş psixososial tədbirlərdən istifadə etmək imkanı yaradır.Koqnitiv reabilitasiya müdaxilələrinin şəxsiyyət pozuntusu olan yeniyetmələrlə iş zamanı seçilməsi və əsas müalicə ilə birgə aparılması məqsədəuyğundur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, koqnitiv reabilitasiya psixososial funksiyaları yüksəldir. Müstəqil tapşırıq həllini inkişaf etdirir.

---

²³.Крайг Г. Психология развития. - СПб.: Питер, 2002. - 992 с.: ил. - (Серия «Мастера психологии»).

Drama terapiya, hipnoz, morita terapiya art terapiya digər psixoterapiyaların effektivliyini sübut edən tədqiqatlar və elmi dəlillər olmasda müşahidələr onların effektivliyini göstərir. Sosial müdaxilələrə aşağıdakı proqramlar daxildir: Gündəlik yaşam vərdişləri proqramı insanların şəxsi müstəqilliyini və həyat keyfiyyətlərini artırmaq üçün təklif oluna bilər. İcma yaşayış proqramları dəstək tələb edən psixi pozuntu olan insanların yaşayışı üçün icma yaşayış yerlərini irəli sürərək özündə daha geniş psixoloji məsləhət proqramlarını daxil edir. İstirahət və asudə vaxtın təşkilinə yönəldilmiş proqramlar ciddi psixi pozuntuları olan şəxslərin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin təşkili, sosial mühitə inteqrasiyasını, asudə vaxtının səmərəli keçirilməsini təmin edən proqramdır. Bu proqram monitorinq və ya individuallaşdırılmış terapiya proqramı zamanı pasientin ehtiyaclarına boş vaxtının təmin edilməsinə sistemətik yanaşır. Məşğulluğa yönəldilmiş proqramlar ağır psixi pozuntuları olan ilkin işləmək istəyən və ya iş yerini qaytarmaq istəyən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki belə şəxslər üçün xüsusi təyin olunmuş məşğulluq proqramının olması olduqca vacibdir. Bu zaman pasientə əsas proqram modelləri təklif olunur. Proqram modelləri tərkibində ilkin treninq səviyyəsində iş yeri, orta iş yeri, tədris müəssəsi, təkrar individual dəstək xidmətləri vardır. Xüsusi iş yeri proqramı təkcə pasientlərin asudə vaxtının təşkil edilməsi məqsədilə deyil, eyni zamanda onların əmək qabiliyyətlərinin artırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram daha sonra uşaq evlərində yaşayan yeniyetmələrin sosial mühitə adaptasiyası proqramının başlanğıcı ola bilər. Məşğulluq proqramları yeniyetmələrə təklif olunarkən onların bu sahədə arzu və istəkləri nəzərə alınır. Çətin yeniyetmə diaqnozlu uşaqların öncədən uğursuz tədris iş təcrübəsi keçmişidir. Buna görə də məşğulluq proqramının koqnitiv proqramla eyni vaxtda təşkil olunması məqsədə uyğundur. Psixi sağlamlıq komandası məşğulluğun müxtəlif sahələri ilə bağlı informasiya verən digər institutlar və sosial agentliklərlə əlaqə saxlamalıdır. Eyni zamanda uşaqların yardımçılıq və məşğulluq fəaliyyətini artıran müxtəlif layihələr irəli sürməli, gənc yeniyetmələrin sabit möhkəm

produktiv əmək göstəricilərini artırmaq üçün ehtiyac və bacarıqları yüksək səviyyədə uyğunlaşdırmalıdır. Digər terapeutik müdaxilələr arasında əsasterapiyaya dəstək məqsədilə musiqi terapiyası və art terapiyada aparılır.

3.2. Multidisiplinar yanaşma və psixoloqun rolu

Multidisiplinar iş müxtəlif profillərin mütəxəsisləri: psixiatr, psixoloq, tibb bacısı, sosial işçi tərəfindən həyata keçirilən geniş xidmət spektri (tibbi, psixoloji, sosial) təqdim edir. Belə yardım ekonomik cəhətdən daha münasib olub, ağır psixi pozuntusu olan şəxslərə, xüsusilə yeniyetmələrdə olan psixi durumun yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Multidisiplinar iş komanda tərəfindən həyata keçirilir. Multidisiplinar komanda müstəqil şəkildə ayrı-ayrı ixtisas profillərinə sahib olan mütəxəsislərin profesional keyfiyyətlərə inam əsasında disiplinər sahədə daxili qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanan birlikdir (Bax: Cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

İXTİSAS SAHƏLƏRİ	Psixi atr	psixoloq	Sosialişçi	əmək terapevt i	Reabilitasiya terapevti	Keys menece r	Hüquq Müdafiəçisi
Diaqnostika	4	3	1	0	1	1	1
Psixopatologiya Monitorinqi	4	3	1	1	1	2	0
Krizismüdaxilə	4	4	2	0	0	4	1
Məşğulluqterapiyası	1	2	2	1	1	4	1
Motivasiyaəici görüşlər	2	3	2	1	1	4	2
Funksionalqiymətləndir mə	2	4	2	1	2	1	1
Ailələiş	2	3	4	0	0	1	1
Psixoloji maarifləndirmə	3	4	1	1	1	1	1
Vərdiş treninqləri	1	2	1	2	0	0	0
KDT	3	4	1	0	0	0	0
Proqraminkşafetdirici	2	2	2	0	0	0	0
Bacarıqqabiliyyətlər	1	2	2	2	0	2	0

Cədvəl.3.2 göründüyü kimi klinik psixoloq multidisiplinar komandada əhəmiyyətli mövqe tutur. Klinik psixoloq psixi problemlərin və ya pozuntuların aşkarlanması, qarşısının alınması və onlardan azad olunması, həmçinin, fərdi rifahının yaxşılaşdırılması və şəxsi inkişaf üçün psixoloji metodları tətbiq edən psixi sağlamlıq üzrə mütəxəssisdır. Klinik psixoloqların ixtisas dairəsinə psixopatologiya, inkişaf psixologiyası, neyropsixologiya, davranış təbabəti, sağlamlıq psixologiyası və psixoterapiya daxildir. Klinik psixoloq ümumi sağlamlıq təşkilatlarında, stasionar, ambulator psixi sağlamlıq və icma-əsaslı müəssisələrdə çalışa bilər. Onun əsas vəzifələri:şəxsləri, cütlükləri, ailələri və qrupları müsahibədən keçirərək zehni, emosional və ya davranış problemlərini aşkar etmək; psixoloji müayinələri, testləri seçmək, yerinə yetirmək və onlardan nəticə çıxarmaq;effektiv fərdi, şəxslərarası sosial inkişaf və uyğunlaşmaya nail olmaq üçün xəstələrə düşünməyə, məqsədləri müəyyənləşdirməyə və fəaliyyətlərini planlaşdırmağa kömək etmək;psixi sağlamlığın təbliğinə və psixi pozuntuların qarşısının alınmasına aid xəstələrə məsləhət vermək,müxtəlif psixoloji müalicələr aparmaq və digər mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən psixoterapiya seanslarına superviziya xidməti göstərməkdir.Eyni zamanda klinik psixoloqun vəzifələrinə digər sahələrdən olan mütəxəssislərlə əməkdaşlıq nəticəsində psixi sağlamlıq müəssisələrində psixoloji xidmət proqramlarını planlaşdırmaq və tətbiq etmək,psixososial reabilitasiya daxil olmaqla növünü, tezliyini, intensivliyini və müdaxilələrin müddətini müəyyən edərək fərdi yardım planlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsi həyata keçirmək, psixi sağlamlıq problemlərini, anormal davranışı və ya qeyri-uyğunluğu aşkarlamaq üçün şəxsləri təbii və ya spesifik mühitdə müşahidə etmək,klinikanın personalına və ictimai təşkilatlara, psixi sağlamlıq proqramlarına və ya fərdi hallarda dair psixoloji və ya inzibati xidmətlər göstərmək, xəstələr barədə hesabatlar yazmaq və lazımi sənədləşdirmə işlərini aparmaqdır. Klinik psixoloq müəyyən biliklərə sahib olmalıdır ki bu biliklərmüəssisələr və xidmətlər çərçivəsində klinik psixoloqun rolu,psixi proseslərin strukturu və funksiyası, həmçinin,

sağlamlığa, xəstəliyə, pozuntuya və disfunksiyaya dair biliklər, müayinə və qiymətləndirməyə müxtəlif yanaşmalar və əsas psixoloji nəzəriyyələr; yaş, cins, seksuallıq və mədəniyyət kimi amillərin psixoloji rifaha və davranışa təsiri, psixoloji proseslərə və psixi sağlamlığa bioloji, sosial və mühiti faktorların təsiri, məhrumiyyət, digər ağır və xroniki fiziki və psixi sağlamlıq halları daxil olmaqla müxtəlif həyat hadisələrinin öhdəsindən gəlmək, uyğunlaşma və müqavimət məsələləri, ən azı bir sübutlu-tibbi əsaslı psixoloji terapiya üsulunu əhatə edir. Klinik psixoloqun sahib olduğu bacarıqlar standartlaşdırılmış psixrometrik alətlərdən istifadə, sistematik müsahibələr, proseduralar və digər strukturlaşdırılmış müayinə metodları, nəzəriyyə və izahedici modellərə əsaslanaraq psixoloji xülasələrin hazırlanması; tam məlumatın olmadığı halda mürəkkəb məsələlərdə əsaslı fikrin formalaşdırılması; psixi sağlamlıq problemlərini yaşayan şəxslərlə iş zamanı müalicə texnikalarının və proseslərinin anlamı, xidmət göstərdiyi hər bir şəxsin ləyaqətinə, dəyərlərinə və azadlığına həssaslıqla yanaşmaq, kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmalarından istifadə edərək psixoloji tədqiqatların planlaşdırılması, hazırlanması və aparılması, xidmətin göstərilməsi praktikasında liderlik və komanda quruculuğu modellərindən istifadə daxildir.

3.3. Reabilitasiya ilə bağlı problemlər və onların həlli

Psixi sağlamlığın qorunması və psixososial reabilitasiya proqramının inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda səhiyyə sahəsində keçirilən islahatların əsasını təşkil edir. Bu zaman bir neçə baryerlərlə qarşılaşılır. 2005-2010-cu illərdə Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi²⁴ tərəfindən aparılan psixi sağlamlığın qorunması xidmətlərinin auditi göstərmişdir ki, ənənəvi psixiatrik müəssisələr istər iqtisadi, istərsə də müalicə nəticələrinin qiymətləndirilməsi kontekstində qeyri-effektivdir. Bu bir sıra xəstəxanaların bağlanmasına, ştatın ixtisarına və digərlərində çarpay-yerlərin

²⁴. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003 320s

azaldılmasına gətirib çıxardı.2011-ci ildə Səhiyyə Nazirliyi ölkənin aparıcı psixiatrlarının görüşünü təşkil etdi ki, buradamütəxəssislər ərazi birlikləri çərçivəsində, yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması xidmətisisteminin inkişafı üzrə öz təkliflərini verdilər. Bu təklif səhiyyə sistemi rəhbərliyi tərəfindənanlayışla qarşılandı, Səhiyyə Nazirliyi nəzdində Dövlət Psixi Sağlamlıq Mərkəzi və Mərkəzi PsixiatrikXəstəxana tərkibində psixi pozuntusu olan insanlara qulluq üzrə gündüz mərkəzi və reabilitasiyaşöbəsinin yaradılması haqda razılıq əldə olundu. Bu müəssisələrin əməkdaşları yaşayış yeri üzrəəhaliyə xidmət göstərməklə yanaşı, ölkənin digər regionlarında işləyən öz kolleqaları üçün treyninqvə təlimlər də keçirməlidirlər. Yeni tip xidmətlərin tətbiqi iki əsas məqsəd güdür: birincisi - ətrafmühitlə qarşılıqlı təsir aspektində pasientin potensialının inkişafı, ikincisi – pasientin cəmiyyətdə daha dolğun inteqrasiyası üçün yaşayış mühitinin təkmilləşdirilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması xidmətlərinin yaradılması bu yolda duran problemlərin başa düşülməsini, inkişafa mane olan hadisələrkompleksinin tədqiqini tələb edən kifayət qədər mürəkkəb prosesdir. Birinci maneə psixi sağlamlıqsahəsində idarə etmə və tənzimləmə sistemidir. Qərarlar verilməsi və siyasi strategiyaların hazırlanması ilə adətən psixologiya sahəsində mütəxəssis olmayan, buna görə də ekspertlərin fikrinə arxalanmağa məcbur olan insanlar məşğul olur. Təəssüf ki, Azərbaycanda psixi sağlamlıqsahəsində aparıcı ekspertlər arasında yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması xidmətləriməsələsi üzrə konsensus olmadığından, siyasi qərarlardan cavabdeh insanlar ekspertlərcəmiyyətindən bir-birinə zidd məlumatlar alır və əksər hallarda psixi sağlamlıqla bağlı mürəkkəbməsələlərin anlaşılmasında çətinlik çəkirlər. İkinci maneə yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması xidmətlərinin təşkili üçün resursların çatışmazlığıdır. Psixi sağlamlığın maliyyələşməsi ümumi səhiyyə büdcəsinin yalnız 2%-ni təşkil edir, halbuki yeni psixi sağlamlığın qorunması xidmətlərinin təsis olunması və inkişafı əlavə investisiyalartələb edir. Bununla yanaşı

ənənəvi psixiatrik müalicə müəssisələri ilə müqayisədə yeni təşkilolunan xidmətlərin iqtisadi effektivliyini sübut etmək asan deyil. Psixi sağlamlıq sferasında iqtisadiindikatorlar rəhbər orqanların digər tibb sahələrindən alınan rəqəmlərlə müqayisədə kifayət qədər aydın deyil. Üçüncü maneə səhiyyə sistemi, digər sahələr və yerli özünü idarə orqanları arasındakooordinasiyanın çatışmazlığıdır.

Məsələn, psixiatrlar və psixoloqlar Səhiyyə Nazirliyinin təbəçiliyindədirlər, hansı ki, psixixəstələrin reabilitasiyasına yox, stasionar və ambulator müalicəsinə cavabdehdir. Sağlamlıq imkanları məhdud insanların reabilitasiyası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sərəncamına daxildir, hansı ki, öz növbəsində tibb müəssisələri və psixisağlamlığın qorunması institusiyalarına çıxışı malik deyil. Psixoloqların əksəriyyəti səhiyyə xidmətləri ilə hər hansı əlaqəsi olmayan Təhsil Nazirliyinə təbə olan təhsil müəssisələrində işləyirlər. Belə parçalanmış struktur ölkənin digər regionlarında da yerli səviyyədə mövcuddur. Bundan əlavə, klinik psixoloqlar, əmək terapevtləri və sosial işçilər tibb ixtisasları sırasına daxil deyillər, beləliklə, onları psixiatrik tibbi yardım göstərilməsi işinə cəlb etmək mümkün deyil. Dördüncü maneə- insan resurslarının çatışmazlığıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda psixi sağlamlıq sahəsində mütəxəssislər, xüsusilə regionlarda, yaşayış yeri üzrə psixi sağlamlığın qorunması xidmətlərində pozisiyaları doldurmaq üçün yetərli deyil. Pis iş şərtləri, aşağı sosial status və qeyriadekvat əmək haqqı mütəxəssislərin dövlət müəssisələrində işləməkdən boyunqaçırmasının əsas səbəbləridir. Bununla yanaşı, ölkədə psixi sağlamlıq sahəsindəki əksər mütəxəssislərin idarəetmə bacarıqları, liderlik keyfiyyəti və yeni yaradılmış müəssisələrə uğurlu rəhbərlik təcrübələri yoxdur.

**İVFƏSİL.NATAMAM VƏ TAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN
YENİYETMƏLƏRDƏ MÖVCUD ŞƏXSİYYƏT POZUNTULARININ
MÜQAYİSƏLİ EKSPERİMENTAL TƏDQIQI**

4.1. Tədqiqatda istifadə olunan klinik material və metodlar

4.1.1. Tədqiqat iştirakçıları

Tədqiqatda ümumilikdə 75 nəfər olmaqla ailə qayğısında məhrum və normal ailələrdə böyümüş yeniyetmələr iştirak etmişdir. Tədqiqata cəlb olunanlar 7 Saylı Uşaqa Evi və Psixi Sağlamlıq Mərkəzi və 30 nomreli tam orta məktəbdə oxuyan yeniyetmələrdən ibarətdir. Araşdırmaya cəlb olunanlar 12,13-15,16 yaş arası yeniyetmələrdir. Hər bir yeniyetməyə eyni zamanda onların müəssisə rəhbərlərinə və valideynlərinə tədqiqatın məqsədi haqqında məlumat verilmiş və onlara tədqiqatdan imtina etmək imkanını olduğu izah edilmişdir. Eyni zamanda hər bir məlumatın yalnız tədqiqat üçün istifadə olunduğu və anonim qaldığı barədə informasiya verilmişdir. Beləliklə, tədqiqatda iştirak edənlər iştirak haqqında məlumatlı razılıq verilmişdir. Yeniyetmələrin seçilməsi prosesi zamanı aşağıdakı meyarlar əsas götürülmüşdür:

1. Ən azı bir il və bir ildən artıq ailə himayəsindən məhrum olan uşaqlar
2. hər iki valideyni olan tam ailələrdə böyümüş uşaqlar
3. Yaş həddi yeniyetməlik yaş dövrlərinin əhatə etməlidir.

4.1.2. Klinik tədqiqatda istifadə olunmuş metodikala

Tədqiqatın həyata keçirilməsi üçün ilk öncə yeniyetmələr üçün xüsusi anket-suallar hazırlanmışdır. Xüsusi işlənib hazırlanmış anket vasitəsilə sosio-demoqrafik və klinik göstəricilərin dəyişiklikləri qeydə alınmışdır. Müsahibə əvvəlcədən müəyyən edilmiş intervü formasında həyata keçirilirdi (mövzuya uyğun sualların əlavə olunması ilə). Pasientlərin seçilməsi zamanı yuxarıda saydığımız meyarlar nəzərə alınmaqla tədqiqatda iştirak edən bütün yeniyetmələr bu anketə əsasən qeydiyyatdan keçmişdilər. Yeniyetmədə rast gəlinən şəxsiyyət pozuntularının mövcudluğu Psixi və

Davranış Pozuntularının Beynəlxalq Təsnifatının (XBT-10) kriteriyaları əsasında qeyd olunmuşdur. “Ocean” –5 faktorlu şəxsiyyəti müəyyən edən metodika başqa cür Böyük beşlik (Big five) adlanır. Bu metodika R. MakKraye və P.Kosta tərəfindən 1983-1985 illərdə hazırlanmışdır. Daha sonra bu metodika üzərində yeni işləmlər aparılmışdır və o Neo-şəxsiyyət kitabçası və ya NEO-PI-R adlandırıldı. (ingiliscədən neyrotizm, ekstraversiya, təcrübəyə açıqlıq – sual kitabçası). Kitabçanın avtorları R. MakKraye və P.Kosta əmindilər ki, 5 müstəqil amillər insanın şəxsiyyətini təsvir etmək üçün kifayətdir.

Beş-faktorlu test-sual kitabçası 75 cüt bir birinin əks mənasını verən sualdan ibarətdir. Suallar əsasən anlayışdardan ibarətdir ki, onlar insan davranışı təsvir edirlər. Stimul materialı beş ballıq qiymətləndirmə şkalası ilə ölçülür ki, (-2;-1;0;1;2) hər beş faktorun hansı daha çox ifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün:

1. ekstraversiya- introversiya. Özü eyni zamanda passivlik-aktivliyi, tabelik hissi – dominantlığı, qapanılıq- ünsiyyətçilliyi, təsüatlardan qaçış – təsurat axtarışını, diqqətdən qaçış – diqqəti cəlb etmək amillərini ehtiva edir.
2. bağlılıq – ayrılma. Özü eyni zamanda biganəlik – istilik hissini, rəqabət - əməkdaşlıq, şübhə hissi – inamı, anlamamaq – anlamağı, özünə hörmət – başqalarına hörməti ehtiva edir.
3. özünə nəzarət – impulsivlik. Özü eyni zamanda qeyri- təmizkarlığı, təqidin olmaması – təqidliyi, məsuliyyətsizlik – məsuliyyəti, impulsivlik – davranışın idarə edilməsini, laqeydlik – tədbirliliyi ehtiva edir.
4. emosional davamsızlıq – emosional davamlı. Özü eyni zamanda diqqətsizlik – təşvişi, rahatlıq - gərginliyi, emosional komfort- depressivliyi, özünü təmini - özünü tənqidi, emosional stabillik – emosional labilliyi ehtiva edir.
5. ekspressivlik – praktiklik. Özü eyni zamanda konservatizm – marağı, realistiklik – maraqdairəsini, artistikliyin olmaması – artistikliyi, hissiyatsızlıq – sensitivliyi, rigidlik – plastiliyi ehtiva edir.

Əvvəlcədən qeyd etməliyəm ki, suallar mən tərəfindən verilir və cavablar qeydə alınır - bəzi pasientlərin vəziyyətini qeydə alaraq. 5PFQ (şəxsiyyəti və xarakteri müəyyən edən beş faktorlu test) metodika aşağıdakı formada qurulub (təlimat) : cütlü anlayışları oxuyub, alternativ variantlardan hansının daha çox sizə uyğun olduğunu müəyyən edin. Əgər sizə daha çox soldaki ifadələr uyğun gəlsə, “-2” və ya “-1” qiymətlərindən istifadə edə bilərsiniz. Əgər sizə daha çox sağdakı ifadələr uyğun gəlsə, “2” və ya “1” qiymətlərindən istifadə edə bilərsiniz. “2” və “-2” nəticələr yalnız o vaxtı qeydə alınır ki, əgər anlayış insanda çox güclü fadə olunub. Əgər “-1” və ya “1” variantları seçilirsə demək təqdim olunan anlayış insanda özünü zəif ifadə edir. Əgər verilən dörd alternativ variantlardan heş biri insana uyğun gəlmirsə, o zaman ortaq variant, yəni “0” variantı seçilə bilər. Nəticələrin interpretasiyası həm ilkin, həm də ikinci dərəcəli amilləri üzərində qurulur. Hər faktor üçün minimal yığılan bal sayı 15, maksimal 75. Yüksək göstəricilər 51-75 bal arası sayılır, orta 41-50, və aşağı göstəricilər 15-40. Müşahidə metodundan daha çox psixoterapiya zamanı istifadə edildi. İnsanın qrupa adaptasiyası və onun qrupda göstərdiyi dəyişikliyin dinamikası müəyyənləşdirildi.

Bizim tədqiqatımız şəxsiyyətin patologiyasının öyrənilməsi OCEAN testindəki amillər ilə sıx bağlıdır. (*Bax.cədvəllər.4.1-4.8*)

1. Paranoid şəxsiyyətpozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.1

Ekstraversiya amili	Təcrid etmə amili	Özünü idarəetmə amili	Emosional davamsızlıq amili	Ekspressivlik amili
Dominant	biganəlik	təgid etmək	Qayğısızlıq	Maraq
biruzə vermək	şübhələnmək	tədbirlilik	sərbəstlik	bilmək həvəsi
	rəqiblik	təmizkarlıq		Sensitivlik

2. Şizoid şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.2

Intraversiya amili	Təcrid etmə amili	İmpulsivlik amili	Emosional davamlılıq	Praktiklik
Passivlik	biganəlik	təqidliyin olmaması	gərginlilik	Konservatizm
özünəqapanıqlıq	Anlamamaq	Qayğısızlıq	özünü tənqid	Realistiklik
təsuratdan qaçış	özünə hörmət			həssazlıq
günahkarlıq hissindən qaçış				Rigidlik

3. Dissosial şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.3

Ekstraversiya amili	Təcrid etmə amili	İmpulsivlik amili	Emosional davamsızlıq amili	Ekspressivlik amili
Aktivlik	özünə hörmət	məsuliyyətsizlik	Qayğısızlıq	Maraq
Dominantlıq	biganəlik	İmpulsivlik	emosional rahatlıq	Artistlik
təsurat axtarışı			sərbəstlik	Sensitivlik
biruzə vermək				Plastiklik

4. Emosional davamsız şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.4

Ekstraversiya amili	Bağlılıq amili	İmpulsivlik amili	Emosional davamsızlıq	Praktiklik amili
---------------------	----------------	-------------------	-----------------------	------------------

			amili	
Aktivlik	isti münasibət	Impulsivlik	həyəcanlılıq	həssazlılıq
dominantlıq	əməkdaşlıq	Qayğısızlıq	emosional rahatlıq	Rigidlik
biruzə vermək			sərbəstlik	Konservatizm
təsurat axtarışı				

5. İsterik şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.5

Ekstraversiya amili	Bağlılıq amili	Impulsivlik amili	Emosional davamlılıq amili	Ekspressivlik
Aktivlik	isti münasibət	Qayğısızlıq	həyəcanlılıq	Maraq
ünsiyyətçilik	Inanmaq	Impulsivlik	gərginlik	Artistlik
təsurat axtarışı	başqalarına hörmət	məsuliyyətsizlik	Depressiya	Senzitivlik
biruzə vermək			emosional qeyri/stabillik	Plastiklik

6. Anankast şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.6

Ekstraversiya	Təcrid etmə	Özünü idarə etmə	Emosional davamlılıq	Praktiklik
Dominant	rəqiblik	təmizkarlıq	həyəcanlılıq	Konservatizm
biruzə vermək	şübhələnmək	təqid eymək	gərginlik	Realistiklik
	özünə hörmət	məsuliyyətlik	özünü tənqid	artistliyin yoxluğu
		davranışın idarə edilməsi	emosional qeyri/stabillik	həssaslıq
		tədbirlilik		Rigidlik

7. Şəxsiyyətin həyəcanlı pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.7

Ekstraversiya Amili	Bağlılıq Amili	Özünü idarə etmə amili	Emosional davamlılıq amili	Ekspressivlik amili
Passivlik	isti münasibət	təmizkarlıq	həyəcanlılıq	bilmək həvəsi
tabe olan	Inanmaq	tədbirlilik	gərginlik	Maraq
təsuratdan qaçış	başqalarına hörmət	məsuliyyətsizlik	Depressiya	Sensitivlik
günahkarlıq hissindən qaçış	Anlamaq	davranışın idarəsi	özünü tənqid emosional qeyri/stabillik	

8. Asılı şəxsiyyət pozuntusunda rast gəlinən amillər (XBT-10 uyğun):

Cədvəl 4.8

Intraversiya amili	Bağlılıq amili	Impulsivlik amili	Emosional davamlılıq amili	Ekspressivlik amili
passivlik	Inanmaq	təqidliyin olmaması	həyəcanlılıq	Sensitivlik
tabe olan	Anlamaq	Impulsivlik	gərginlik	Maraq
özünə qapalı	başqalarına hörmət		özünü tənqid	Plastiklik
günahkarlıq hissindən qaçış				

4.1.3. Tədqiqatın strukturu.

Tədqiqat 4 mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə tədqiqatın dizaynını qurduq və korellasion eksperimental tədqiqat apardıq. Daha sonra tədqiqatın metodları

müəyyənləşdirilib. Azərbaycan dilində standartlaşdırılmışdır. İkinci mərhələdə tədqiqatın həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Məlumatlar toplanmış, kopyutera salınmışdır. Tədqiqatın bütün etik qaydaları Azərbaycan Psixiatriya Assosiasiyası tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Hər bir yeniyetməyə və himayəçi və ya valideynlərinə tədqiqatın məqsədi haqqında informasiya verilmiş və onların tədqiqatdan imtina etmək imkanı olduqları bildirilmişdir. Nəticədə, bütün tədqiqatda iştirak edənlər məlumatlı razılıq verilmişdir. Pasientlərin seçilməsində bəzi meyarlar nəzərə alınmaqla tədqiqata başlanılmışdır. Tədqiqat aşağıdakı metodikaların ardıcılığı ilə aparılmışdır:

1. Anket sorğusu ilə ilk qeydiyyat aparıldı
2. OCEAN 5 faktorlu şəxsiyyət testi keçirildi

Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş məlumatlara sistemləşdirmə, analiz və statistik işlənmə aparılmışdır. Dördüncü mərhələdə əldə edilmiş bu işlər dissertasiya formasına salınmışdır.

4.1.4. Tədqiqatın statistik təhlili.

Nəticələrin işlənməsi SPSS proqramı 16.0 versiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Əhəmiyyətliliyin səviyyəsi ($p < 0.05$) olmalıdır. Dürüslük p əmsalı vasitəsi ilə yoxlanılmışdır. Klinik göstəricilər arasında korelyasiya müəyyən etmək məqsədi ilə bivariate korellate, Sperman əmsalından istifadə olunmuşdur.

4.2. Klinik tədqiqatda istifadə olunan metodikalar və onların təhlili.

Tədqiqata daxil olan xəstələr 2 qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupa (əsas və ya eksperimental qrup) 1 il və daha uzun müddət natamam ailədə böyümüş yeniyetmələr daxildir. İkinci qrupa (kontrol qrup) hər iki valideyni olan normal ailələrdə böyüyən yeniyetmələr daxildir.

Tədqiqatda istifadə edilən OCEAN 5 faktorlu şəxsiyyət testinin ümumi nəticələrinin faizlə göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir. (*Bax:Cədvəl.4.9.*)

Cədvəl.4.9.

<i>Şəxsiyyət pozuntuları</i>	<i>Faizlə göstəricilər</i>
1.Şizoid	20%
2.Emosional davamsız	14.6%
3.Dissosial	10.6%
4.Həyəcanlı	8%
5.Asılı	12%
6.Paranoid	5.3%
7.İsterik	12%
8.Anankast	2.6%
9.digər	1.3%
10.Dəqiqləşdirilməmiş	0%

OCEAN 5 faktorlu şəxsiyyət modelinin ümumi nəticələrinə əsasən yeniyetmələrdə yuxarıda qeyd olunan göstəricilərdə əsasən şizoid, emosional davamsız, dissosial tip şəxsiyyət tipi üstünlük təşkil edir. OCEAN 5 faktorlu şəxsiyyət modelinin nəticələrinin kontrol və əsas qrupda faizlə göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir. (Bax:Cədvəl.4.10)

Cədvəl.4.10.

<i>Göstəricilər</i>	<i>Əsas qrup</i>	<i>Kontrol qrup</i>
1.Şizoid	13.3%	6.6%
2.Emosional davamsız	9.3%	5.3%
3.Dissosial	6.6%	4%
4.Həyəcanlı	5.3%	2.6%

5.Asılı	4%	8%
6.Paranoid	2.6%	2.6%
7.İsterik	2.6%	9.3%
8.Anankast	1.3%	1.3%
9.Digər	1.3%	0%
10.Dəqiqləşdirilməmiş	0%	0%

OCEAN 5 faktorlu şəxsiyyət modeli testinin nəticələrinə əsasən əsas qrupda Şizoid, emosional davamsız, dissosial tip şəxsiyyət pozuntuları kontrol qrupda isə isterik, asılı, şizoid tip şəxsiyyət pozuntuları müşahidə edilir.

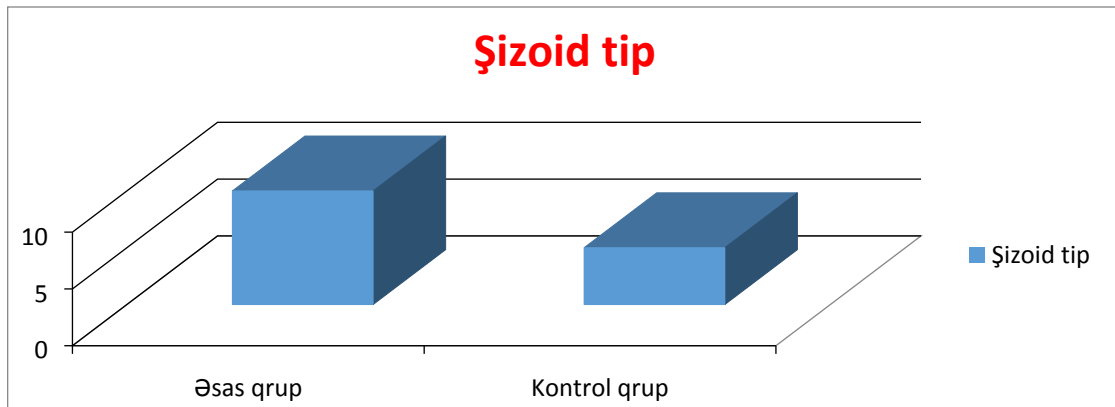
Aşağıdakı diaqramlarda isə əsas və kontrol qrupda nəticələrin müqayisəli təhlili göstərilmişdir:

1. Şizoid tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili

Əsas və kontrol qrupda yeniyetmələr arasında şizoid tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili: (Bax:Şəkil4.1)

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən əsas qrupda (n=35) yeniyetmələrin 13.3% (n=10) şizoid tip şəxsiyyət pozuntusuna uyğun gəlir. Apardığım müşahidələrin nəticələrinə əsasən əsas qrupda yeniyetmələrdə daha çox passivlik, təəsüratdan qaçış, biganəlik, qayğısızlıq, inadkalığın olması, konservatizim, özünü tənqid əlamətlərinin üstünlüyü müşahidə olunur. Kontrol qrupda (n=30) isə bu göstəricilər 6.6% (n=5) təşkil edir.

Şəkil.4.1.

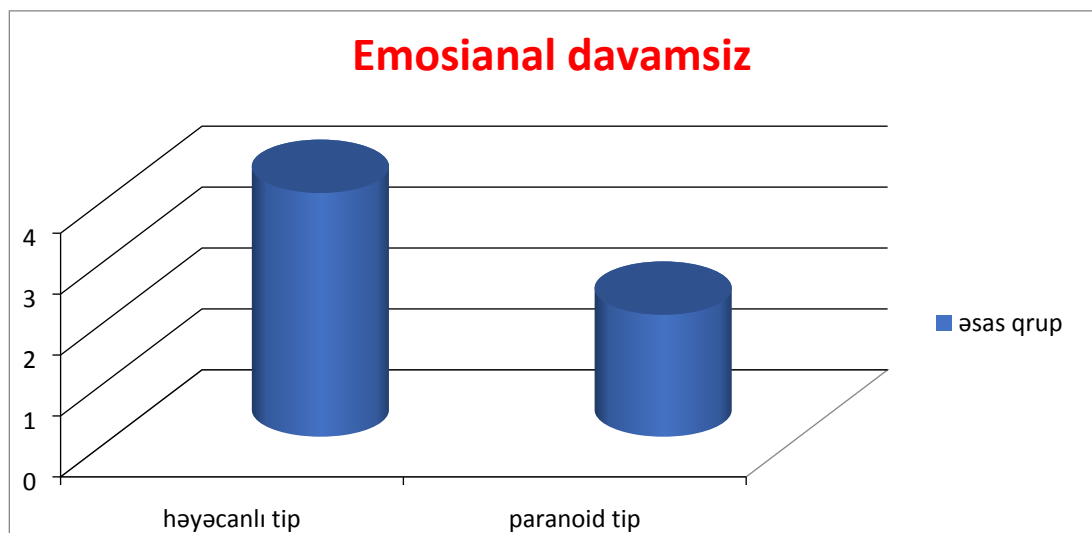

2. Emosional davamsız tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili:

Əsas (n=35) və kontrol (n=30) qrupda yeniyetmələr arasında emosional davamsız tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili: (Şəkil4.2)

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən əsas qrupda (n=35) yeniyetmələrdə emosional davamsız tip şəxsiyyət pozuntusu 9.3% (n=7) təşkil edir. Aparılmış müşahidələr nəticəsində də müyyən olunmuşdur ki, əsas qrupda yeniyetmələrdə aktivlik, dominantlıq, impulsivlik, emosional rahatlıq, sərbəstlik əlamətləri daha çox üstünlük təşkil edir. kontrol qrupda (n=30) isə bu göstəricilər 5.3% (n=4) təşkil edir.

Şəkil.4.2.

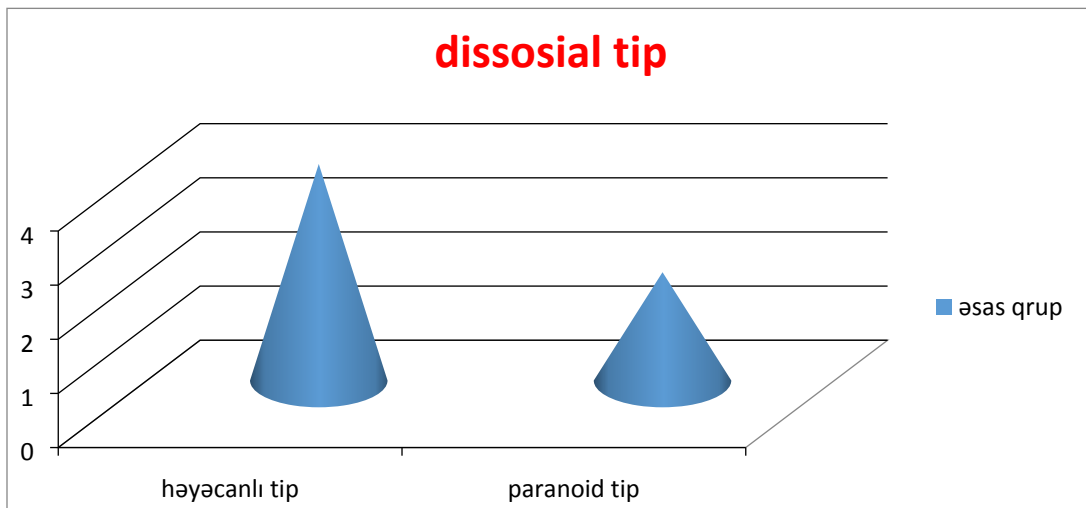

3. Dissosial tip şəxsiyyət pozuntusunun eksperimental tədqiqi.

Əsas (n=35) və kontrol (n=30) qrupda yeniyetmələr arasında dissosial tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili: (Şəkil4.3)

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən əsas qrupda (n=35) yeniyetmələrdə dissosial tip şəxsiyyət pozuntusu 6.6% (n=5) təşkil edir. Apardığı müşahidələr nəticəsində də müyyən olunmuşdur ki, əsas qrupda yeniyetmələrdə ekstraversiya amili, impulsizlik amili, məsuliyyətsizlik, sesitivlik, biganəlik və s. əlamətlər daha çox üstünlük təşkil edir. kontrol qrupda (n=30) isə bu göstəricilər 4% (n=3) təşkil edir.

Şəkil.4.3.

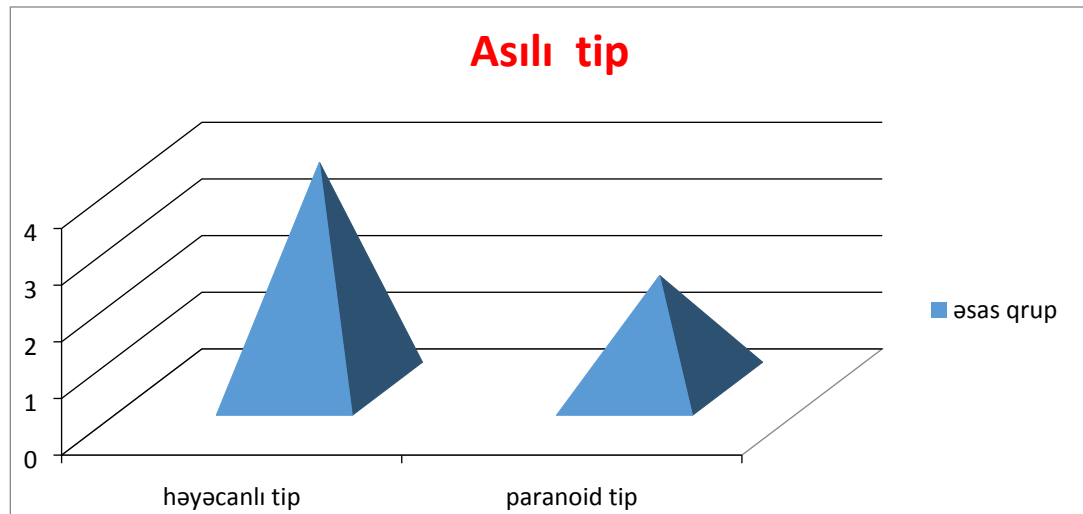

4. Asılı tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili.

Əsas (n=35) və kontrol (n=30) qrupda yeniyetmələr arasında asılı tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili: (Şəkil4.4)

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən kontrol qrupda (n=30) yeniyetmələrdə asılı tip şəxsiyyət pozuntusu 8% (n=6) təşkil edir. Apardığı müşahidələr nəticəsində də müyyən olunmuşdur ki, əsas qrupda yeniyetmələrdə passivlik, özünə qapalı, tabe olan, özünü tənqid və s. əlamətləri daha çox üstünlük təşkil edir. Əsas qrupda (n=35) isə bu göstəricilər nisbətən daha az 4% (n=3) təşkil edir.

Şəkil.4.4

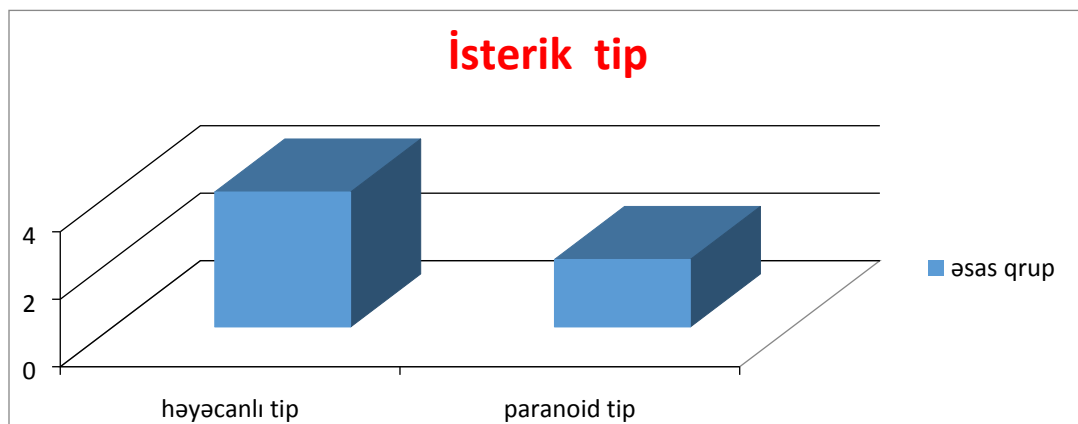

5. İsterik tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlil

Əsas (n=35) və kontrol (n=30) qrupda yeniyetmələr arasında asılı tip şəxsiyyət pozuntusunun müqayisəli təhlili: (Şəkil4.5)

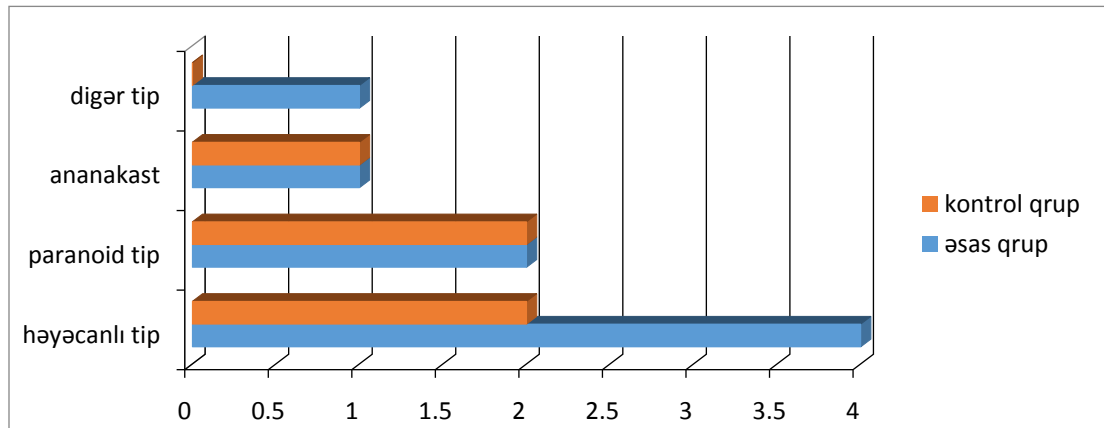
Tədqiqatın nəticəsinə əsasən kontrol qrupda (n=30) yeniyetmələrdə isterik tip şəxsiyyət pozuntusu 9.3% (n=7) təşkil edir. Apardığım müşahidələr nəticəsində də müyyən olunmuşdur ki, əsas qrupda yeniyetmələrdə həyəcanlılıq, gərginlik, emosional qeyri-stabillik, artistlik və s. əlamətləri daha çox üstünlük təşkil edir. Əsas qrupda (n=35) isə bu göstəricilər nisbətən daha az 2% (n=2.6) təşkil edir.

Şəkil.4.5

6. Həm kontrol həm də əsas qrupda digər tip şəxsiyyət pozuntuları bərabər sayda və yaxud daha az nisbətdə nəticələnmişdir. (Şəkil.4.6)

Şəkil.4.6

Tədqiqatın əsas məqsədi tam və natamam ailələrdən olan yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularının eksperimental tədqiqindən ibarətdir. Bunun üçün biz tam və natamam ailələr ilə klinik və sosial göstəricilər arasında korreliativ əlaqəni müəyyən etdik. Bu zaman kəmiyyət göstəriciləri Sperman əmsalı ilə hesablanmışdır. Alınan nəticələrin tədqiqi əhəmiyyəti vardır. Statistik dürüstlük ödənilir.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı korreliativ əlaqələr alınmışdır:

- 1.Şəxsiyyət patologiyaları ilə ailə mühiti arasında korreliativ əlaqə vardır ($p < 0.01$), ($r = .748^{**}$).
- 2.Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla şizoid tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.01$), ($r = .656^{**}$).
- 3.Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla emosional davamsız tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.01$), ($r = .556^{**}$).
- 4.Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla dissosial tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.01$), ($r = .652^{**}$).
- 5.Normal emosional sferalı tam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrlə asılı tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.01$) ($r = .677^{**}$).
6. Normal emosional sferalı tam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrlə isterik tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.05$) ($r = .484^{*}$).

7. Normal emosional sferalı tam ailələrdə böyümüş yeniyetmələrlə şizoid tip şəxsiyyət pozuntusu arasında düzmütənasib əlaqə vardır, korreliativ əlaqə ($p < 0.01$), ($r = .491^{**}$).

Korreliativ əlaqənin analizi vasitəsi ilə aşağıdakı nəticələri müəyyən edilmişdir:

1. Şəxsiyyət patologiyaları ilə ailə mühiti arasında korreliativ əlaqə mövcuddur.
2. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla şəxsiyyət pozuntusu arasında korreliativ əlaqə mövcuddur.

Klinik tədqiqatın fərziyyələri təsdiq edilmişdir.

NƏTİCƏ

Natamam ailə probleminin uşaqlar xüsusəndə yeniyetmələr üzərində yaratdığı mənfi təsirlər dünyanın hər yerində keçmişdə hal hazırda aktual olub gələcəkdə aktual olaraq qalacaq. Bununla əlaqədar yeniyetmə şəxsiyyətində baş verən ciddi dəyişikliklər bütövlükdə cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğundan bu mövzunu mənə araşdırmağa çalışdım. İnsan şəxsiyyətində baş verən dəyişikliklər insanın cəmiyyət qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməyə mane olur və bu da cəmiyyətdə müəyyən geri qalma yaradır.

Mənim apardığım tədqiqatda ümumilikdə 75 nəfər yeniyetmə iştirak etdi. Mən ilk mərhələdə anket sorgusu, kliniki müsahibə və müşahidə vasitəsi ilə onlarla tanış oldum, onların hazırki psixi durumu müşahidə etdim və qeydiyyat apardım. Natamam ailərdən olan uşaqlardakı şəxsiyyət dəyişikliklərini öyrənmək üçün onları adi normal ailərdə böyüyən yeniyetmələrlə müqayisə etməyə çalışdım. Bunun üçün isə yeniyetmələri eksperimental və kontrol qruplara bölərək şəxsiyyət psixopatizasiyasını ölçməyə çalışdım.

Tədqiqatın nəticələri isə aşağıda qeyd etdiklərimdir:

- 1.Normal ailə mühütünün olmaması yeniyetmələrdə psixopatik əlamətləri qabardır.Başqa sözlə desək natamam ailə problemi yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularına gətirib çıxara bilir.
- 2.Şəxsiyyət pozuntularından şizoid tip,emosional davamsız və isterik tiplər daha çox üstünlük təşkil edir.
- 3.Tam ailələrdən olan uşaqların dünayaya baxışı,təhsil və təlim sistemindəki uğurları digər uşaqların baxışını,psixoloji nikbinliyini pozitiv tərəfdən xeyli qabaqlayırdı.
- 4.Reabilitasiya ilə bağlı elmi mənbələri araşdırarkən belə bir nəticəyə gəldimki,ailə probleminə bağlı şəxsiyyət psixopatologiyası olan uşaqlarda reabilitasiya metodlarının köməyi ilə ciddi irəliləyişlər əldə etmək,uşaqların psixoloji durumunu yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Bütün bu nəticələrə əsaslanaraq müəyyən tövsiyələr verməyi zəruri hesab edirəm:

- 1.Ailə valideyn qayğısında məhrum olmuş uşaqların psixoloji rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün cəmiyyətdə belə uşaqlara normal rəftar və münasibəti təmin etmək məqsədi ilə psixomaarifləndirici işlər aparmaq zəruridir.
- 2.Belə uşaqlarla işləmək üçün psixoloq və psixiatrlar tərəfindən dövlət dəstəyi ilə xüsusi proqram tərtib olunmalıdır.
- 3.Bakı şəhəri və regionlarda kadr problemini həll etmək lazımdır.
- 4.Uşaq evlərində multidisiplinar komanda işininin qurulmasını təmin etmək,bu uşaqları cəmiyyətə qazandırmaqda çox böyük köməklik göstərəcəkdir.
5. Bu mövzudapsixoterpiyanın effektivliyini müəyyən edən tədqiqatlar sistematik vaxt aralığı ilə keçirilməli,vənəticələrə uyğun yeni strategiyalar işlənib hazırlanmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003 320s
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. B: 2000 240s
3. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası Bakı 2008, 341-345 s
4. Qurbanova L. Ailə psixologiyası Bakı 2013, səh 139-141 s
5. İsmayılov N.V Psixiatriya Bakı 2013, 240 s
6. XBT-10, Ümumdünya səhiyyə təşkilatı, Cenevrə, 2012. Səh. 247-24829.
7. Ананьев Б.Г.. К постановке проблем детского самосознания // Известия АПН РСФСР // Вып. 18, 1948 г., с. 111-115.
8. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов.- М.: Сфера, 1992. - 389 с.
9. Артемова Л. В. О характере взаимоотношений среди школьников // Коллектив, личность ребенка, внутриколлективные отношения. М.: Педагогика, 1990. - 213 с.

10. Бакштановский В.И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения. М.: Мысль, 1993. - 410 с.
11. Бернс Р. Развитие Я - и воспитание. М.: Наука, 1986. - 267 с.
12. Бернс Р. Я - концепция и Я - образы. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003г., 656 с.
13. Божович Л.С. Проблемы формирования личности (Под редакцией Фельдштейна Д.И.) - М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЕК», 1995. - 410 с.
14. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи, М.: изд. Просвещение, 2000. - 207 с.
15. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия: Учебн. Пособие для студ. Пед. вузов/ Сост. И науч. Ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 624 с.
16. Выготский Л.С., Психология. М.: Изд-во ЭКСМО - пресс, 2000. (Серия «Мир психологии»)
17. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. М.: Изд-во МГУ, 2003 278 с.
18. Грецов А. Г. Психология дружбы и любви глазами подростков // Материалы секции «Психология» Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов», М.: Изд-во МГУ, 2002. - 350 с.
19. Деркач А.А., Старовойтенко Е.Б., Кривокулинский А.Ю. Реализация концепции «Я» в системе жизненных отношений личности. - М., РАУ, 1993. - 156 с.
20. Елизаров А.Н. Ценностные ориентации семьи как фактор родительско-юношеского конфликта.: Диссертация канд. псих. наук. - М. 1995. - 222 с.
21. Зимбардо Ф.. Формирование самооценки. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003. - 367 с.

- 22.Киприянова Е. Жизненные планы, мотивы, потребности: результаты одного исследования ценностных ориентаций старшеклассников. // Экспресс-опыт 1999 - №1 (январь-июнь) с. 34-36.
- 23.Кирилова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников// Вопросы психологии, 2000, № 4, С. 29-37.
- 24.Коган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений. М.: Политиздат, 1988. - 315 с.
- 25.Кон И.С., Фельдштейн Д.И. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики переходного возраста.// Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. П.М. Семенюк. Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: Международная педагогическая академия, 2005. - 256 с.4
- 26.Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя. - М.: Просвещение, 2001
- 27.Кон И.С. Психология старшеклассника М: Просвещение, 2011 - 193 с.
- 28.Кон И.С.. Категория "Я" в психологии // Психол. ж - л., 1981 г., т.2., № 3, с.25
- 29.Крайг Г. Психология развития. - СПб.: Питер, 2002. - 992 с.: ил. - (Серия «Мастера психологии»).
- 30.Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 2014. - 431 с.
- 31.Куницина В.Н. Восприятие подростком другого человека и самого себя: Автореф. дис. канд. психол. наук. Л., 2001
- 32.Михеева И.Н.. Я - концепция и конфликт в сфере нравственной жизни личности. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003. - 112 с.

- 33.Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов. - 6-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 456 с.
- 34.Немов Р.С. Психология. Учеб. для студентов высш. пед. учебн. заве-дений. В 3 кн. - 4-е изд. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. - Кн.1: Общие основы психологии. - 688 с
- 35.Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология. Учебник. - М., Российское педагогическое агентство. 1996, - 374 с.
- 36.Практикум по возрастной психологии:/ Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2001. - 688 с.
- 37.Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности). Учебное пособие для студентов педагогических институтов. М.: Просвещение, 1979. - 175 с.
- 38.Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / Сост В.А. Мижерикиев. - Ростов н/Д: Феникс, 1999. - 310 с.
- 39.Рубинштейн С.Л. Направленность личности. // Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. П.М. Семенюк. Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: Международная педагогическая академия, 1994. - 256 с.
- 40.Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. Л.: Наука, 1998. - 290 с.
- 41.Семейная психотерапия./Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В., Александрова Н.В. - СПб.: Питер, 2000. - 689 с.
- 42.Соколова Е. Т. Влияние на самооценку нарушений эмоциональных контактов между родителями и ребенком и формирование аномалий личности // Семья и формирование личности. М., 1981 . С. 15-21.
- 43.Титаренко В. Я. Семья и формирование личности, М.: Мысль, 1995 - 351 с.

- 44.Фельдштейн Д.И. Особенности стадий развития личности на примере подросткового возраста.// Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. П.М. Семенюк. Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: Международная педагогическая академия, 1994. - 256 с.
- 45.Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В. Дубровиной. М., 2003. - 400 с.
- 46.Greenblatt M. Some principles guiding institutional change. Analysis and Intervention in Developmental Disabilities // 1983, №3 pp.257–259
- 47.Michon H. W., Weeghel V. J., Kroon H., Schene A. H. Illness selfmanagement assessment in psychiatric vocational rehabilitation // Psychiatric Rehabilitation Journal, 2011,№35(1), pp.21-76
- 48.Nyer M., Kasckow J., Fellows I., Lawrence E. C., Golshan S., Solorzano E., Zisook S.The relationship of marital status and clinical characteristics in middleaged and older patients with schizophrenia and depressive symptoms //Ann Clin Psychiatry, 2010, 22(3) pp.172-9.
- 49.Mueser K.T.,Meyer P. S., Penn D. L., Clancy R., Clancy D. M., Salyers M. P. The illness management and recovery program: Rationale development and preliminary findings //Schizophr Bull, 2006, №32(1), pp.S32–S43.
- 50.Jones C., Cormac I., Silveira da Mota Neto J. I., Campbell C. Cognitive behaviour therapy for adults // Cochrane Database Syst Rev, 2004
- 51.Greenblatt M. Some principles guiding institutional change. Analysis and Intervention in Developmental Disabilities // 1983, №3 pp.257–259
- 52.Drury V, Birchwood M, Cochrane R. Cognitive therapy and recovery from acute psychosis: a c12. Bäuml J., Pitschel-Walz G., Volz A., Engel R. R., Kissling W. Psychoeducation in schizophrenia: 7-year follow-up concerning rehospitalization and days in hospital in the Munich psychosis information project study // J Clin onrolled trial: III. Five-year follow-up // Br J Psychiatry, 2000

ƏLAVƏLƏR

Əlavə1.

Böyük beşlik testi (Big five). OCEAN metodikası

Təlimat: Verilən fikirləri oxuyun və müəyyən edin: iki alternativ fikirdən hansı ən çox sizə uyğundur. Əgər qiymət cədvəlindən solda yazılmış fikir sizə yaxındırsa, o zaman bu fikir üçün "-2" qiymətindən istifadə edin və ya "-1". Əgər sağ fikir sizə uyğundursa, onda o "2" ya "1" qiymətləriylə qiymətləndirilir. Əgər fikir sizə çox yaxındırsa "2" və ya "-2" qiymətlərini işarələyin. Əgər bu fikir zəif ifadə edilmişdirsə, onda "-1" və ya "1". O hadisədə, nə vaxt ki, heç bir alternativlərdən sizə əlverişli deyil, o zaman "0" qiymətini işarələyə bilərsiniz.

1. Mənim idmanla məşqul olmaqdan xoşum gəlir	-2	-1	0	1	2	Mən fiziki yükü sevmirəm
--	----	----	---	---	---	--------------------------

2. İnsanlar məni həssas və xeyirxah insan hesab edirlər	-2	-1	0	1	2	Bəzi insanlar məni soyuq və daşürəkli hesab edirlər
3. Mənhər şeydə təmizliyi və nizamı qiymətləndirirəm	-2	-1	0	1	2	Bəzən mən pinti olmağa özümə icazə verirəm
4. Mənitez-tez fikir narahat edir ki, nəyə ola bilər	-2	-1	0	1	2	"Həyatın xırda şeyləri" məni narahat etmir
5. Bütün yeniliklər məndə marağa səbəb olurlar	-2	-1	0	1	2	Tez-tez yenilik məndə qıcıqlanmaya səbəb olur
6. Əgər mən heç nəylə məşqul deyiləmsə, bu məni narahat edir	-2	-1	0	1	2	Mən sakit insanam və vurnuxmağı sevmirəm
7. Mən bütün insanlara mehribanlıq göstərməyə çalışıram	-2	-1	0	1	2	Mən hamıyla və həmişə mehriban olmuram
8. Mənim otağım həmişə səliqəlidir	-2	-1	0	1	2	Mən çox təmizliyi və nizamı izləməyə çalışmıram
9. Bəzən mən boş şeylərə görə məyus oluram	-2	-1	0	1	2	Mən xırda problemlərə diqqət yetirmirəm
10. Gözlənilməzliklər mənim xoşuma gəlir	-2	-1	0	1	2	Mənhadisələrin əvvəlcədən söylənilə bilməsinə sevirəm

11. Mən uzun müddət hərəkətsizlikdə qala bilmirəm	-2	-1	0	1	2	Həyatın sürətli stili mənim xoşuma gəlmir
12. Mən başqa insanlara münasibətlərdə nəzakətliyəm	-2	-1	0	1	2	Bəzən zarafatyana mən başqaların mənliliyinə toxunuram
13. Mən və hər şeydə dəqiqəm	-2	-1	0	1	2	Mən çox məcburi olmayan insanam
14. Mən çox həssasam və hissiyatlı insanam	-2	-1	0	1	2	Mən nadir hallarda narahat oluram və nadir hallarda bir şeydən qorxuram
15. Mənə maraqlı deyil, nə vaxt ki, cavab qabaqcadan aydındır	-2	-1	0	1	2	Mənə aydınolmayan şeylərlə maraqlanmıram
16. Mən sevirəm ki, başqaları mənim istəklərimi tez yerinə yetirsinlər	-2	-1	0	1	2	Mən tələsmədən yad sərəncamları yerinə yetirirəm
17. Mən insanların güzəştlərinə gedən və güzəştə meyilli insanam	-2	-1	0	1	2	Mən əhatəmlə mübahisə etməyi sevirəm
18. Mən çətin məsələni həll edərək inadkarlığımı göstərirəm	-2	-1	0	1	2	Mən çox inadlı insan deyiləm
19. Çətin vəziyyətlərdə mən gərginlikdən sıxılıram	-2	-1	0	1	2	Mən istənilən vəziyyətdə rahatlayabilərəm

20. Məndə çox inkişaf etmiş təxəyyülüm var	-2	-1	0	1	2	Mən həmişə dünyayəreal baxmağa üstünlük verirəm
21. Mənə tez-tez lider olaraq, təşəbbüs göstərmək lazım olur	-2	-1	0	1	2	Mən daha çox tabe olanam, nəinki lider
22. Mən yadlara kömək göstərməyə və çətinlikləri bölüşməyə həmişə hazırım	-2	-1	0	1	2	Hər kəs özünə qayğı göstərə bilməlidir
23. Mən insanların bütün işlərdə çox çalışqanam	-2	-1	0	1	2	Mən işdə çox can yandırmıram
24. Məndə soyuq tər tez-tez olur və əllərim əsir	-2	-1	0	1	2	Mənnadir hallarda bədəndə titrəməylə müşayiət ediləngərginliyi hiss edirəm
25. Mənim arzulamağı sevirəm	-2	-1	0	1	2	Mən fantaziya ilə maraqlanmıram
26. Tez-tez olur ki, mən rəhbərlik edib, başqalarını sərəncamlar verirəm	-2	-1	0	1	2	Mən kiminsə başqasının öz əllərinə rəhbərliyi götürməyə üstünlük verirəm
27. Mən başqalarla əməkdaşlıq etməyə üstünlük verirəm, nəinki rəqabət etmək	-2	-1	0	1	2	Rəqabətsiz cəmiyyət inkişaf edə bilməzdi
28. Mən işə ciddi və çalışqanlıqla aidəm	-2	-1	0	1	2	Mən işdə əlavə vəzifələri götürməməyə çalışıram

29. Qeyri-adi vəziyyətdə mən tez-tez əsəbiləşirəm	-2	-1	0	1	2	Mən yeni vəziyyətə asan alışırım
30. Bəzən mən dərin düşüncələrə gedirəm	-2	-1	0	1	2	Mən düşüncələrə öz vaxtımı xərcləməyi sevmirəm
31. Mənim yad insanlarla ünsiyyət saxlamağa xoşuma gəlir	-2	-1	0	1	2	Mən çox ünsiyyəti olmayan insanam
32. İnsanların əksəriyyəti anadangəlmə xeyirxahdır	-2	-1	0	1	2	Mən düşünürəm ki, həyat bəzi insanları qəddar edir
33. İnsanlar mənə məsuliyyətli işləri tez-tez etibar edirlər	-2	-1	0	1	2	Bəzi insanlar məni məsuliyyətsiz hesab edirlər
34. Bəzən mən özünü tək, kədərli hiss edirəm və hər şey əlimdən dağılır	-2	-1	0	1	2	Tez-tez, bir şey edərək, mən hələ maraqlanıram,ki hər şeyi unuduram
35. Mən yaxşı bilirəm, gözəllik və zəriflik nədir	-2	-1	0	1	2	Gözəllik haqqında təsəvvürüm başqalarındakı kimidir
36. Mənim yeni dostlar və tanışları əldə etməyə xoşuma gəlir	-2	-1	0	1	2	Mən yalnız bir neçə etibarlı dostlara malik olmağa üstünlük verirəm
37. İnsanlar, hansılarla ki, mən ünsiyyət saxlayıram, adətən mənim xoşuma gəlir	-2	-1	0	1	2	Belə insanlar var, hansıları ki, mən sevmirəm
38. Mən tələbkəram və işdə ciddidir	-2	-1	0	1	2	Bəzən mən öz vəzifələrimə məhəl qoymayıram

39. Nə vaxt ki, mən güclü məyus oluram, məndə ürəkdə ağır olur	-2	-1	0	1	2	Məndə nadir hallarda tutqun əhval-ruhiyyə olur
40. . Musiqi məni hələ tutmağa bacarır ki, mən vaxtın axarını hiss etməyirəm	-2	-1	0	1	2	Dramatik incəsənət və balet mənə darıxdırıcı görünür
41. Mən böyük və şən yığıncaqlarda olmağı sevirəm	-2	-1	0	1	2	Mən təkliyə üstünlük verirəm
42. Əksəriyyət dürüst insanlardır, və onlara etibar etmək olar	-2	-1	0	1	2	Bəzən mən başqa insanlara şübhə ilə yanaşıram
43. Mən adətən vicdanla işləyirəm	-2	-1	0	1	2	İnsanlar mənim işində tez-tez səhvlər tapırlar
44. Mən depressiyaya asan düşürəm	-2	-1	0	1	2	Mənim əhval-ruhiyyəni korlamaq mümkün deyil
45. Əsl incəsənət əsəri mənim heyran olmağıma səbəb olur	-2	-1	0	1	2	Mən nadir hallarda əsl incəsənət əsərinin mükəmməlliyinə heyran oluram
46. İdman yarışlarında "xəstələnərək", mən hər şeyi unuduram	-2	-1	0	1	2	Mən anlamıram, niyə insanlar təhlükəli idman növləriylə məşğul olurlar
47. Mən insanlarla işləyəndə, həssas olmağa çalışıram	-2	-1	0	1	2	Başqa insanların maraqlarıyla mənim işim yoxdur
48. Mən nadir hallarda nəyisə düşünmədən edirem	-2	-1	0	1	2	Mən qərarları sürətli qəbul etməyə üstünlük verirəm
49. Məndə çoxlu zəifliklər və çatışmazlıqlar var	-2	-1	0	1	2	Mənim özümü qiymətləndirməyirəm

						yüksəkdir
50. Mən öz ruhi vəziyyətimi yaxşı anlayıram	-2	-1	0	1	2	Mənə görünür ki, başqa insanlar məndən daha az həssasdır
51. Mən təhlükə haqqında xəbərdarlıq edən siqnallara tez-tez məhəl qoymuram	-2	-1	0	1	2	Mən təhlükəli vəziyyətlərdən çəkinməyə üstünlük verirəm
52. Başqaların sevincini mən şəxsi kimi bölürəm	-2	-1	0	1	2	Mən həmişə başqa insanların hislərini anlamıram
53. Mən adətən öz hislərimə və arzularıma nəzarət edirəm	-2	-1	0	1	2	Mənə öz istəklərimi saxlamaq çətindir
54. Əgər mən uğursuzluğa düçar olursam, onda adətən özümü ittiham edirəm	-2	-1	0	1	2	Mənim tez tez bəxtim gətirir, və şərait nadir hallarda mənə qarşı olur
55. Mən inanıram ki, hislər mənim həyatımı daha məzmunlu edir.	-2	-1	0	1	2	Mən nadir hallarda yadların həyəcanlarına diqqət yetirirəm
56. Karnaval, təntənəli yürüşləri və nümayişlər mənim xoşuma gəlir	-2	-1		1	2	Mənim izdihamlı yerlərdə olmaqdan xoşum gəlmir
57. Başqa insanı tanımaq üçün, özümü onun yerine qoyuram	-2	-1	0	1	2	Mən başqa insanların həyəcanlarının bütün nüanslarını anlamağa çalışmıram
58. Mağazada adətən uzun zaman seçim edirem	-2	-1	0	1	2	Bəzən mən impulsiv olaraq alış veriş edirem
59. Bəzən mən özümü yazıq insan hiss edirəm	-2	-1	0	1	2	Adətən mən özümü lazımlı insan hiss edirəm

60. Mən uydurulmuş qəhrəmanın həyəcanlarına asan "öyrəşirəm"	-2	-1	0	1	2	Kino qəhrəmanının macəraları mənim ruhi vəziyyətimi dəyişdirə bilməz
61. Mən özünü xoşbəxt hiss edirəm, nə vaxt ki, mənə diqqət yetirirlər	-2	-1	0	1	2	Mən təvazökar insanam və insanların arasında seçilməməyə çalışıram
62. Hər bir insanda nəşə var ki, nə üçün ona hörmət etmək olar	-2	-1	0	1	2	Mən hələ elə insan qarşılaşmamışamki, ona, hörmət etmək mümkün olardı
63. Adətən hərəkət etməzdən əvvəl mən yaxşı düşünürəm	-2	-1	0	1	2	Mən qabaqcadan öz hərəkətlərinin nəticələrini ölçüb biçməyi sevmirəm
64. Məndə əhval-ruhiyyənin düşmələri və uçuşları tez-tez baş verir	-2	-1	0	1	2	Adətən məndə əhval-ruhiyyə eyni olur
65. Bəzən mən özünü insanlarla zarafat edən fokusçu kimi hiss edirəm	-2	-1	0	1	2	İnsanlar məni darıxdırıcı, amma etibarlı insan adlandırırlar
66. Mən əks cinsin üzvləri üçün cazibədaram	-2	-1	0	1	2	Bəziləri məni adi və maraqsız insan hesab edirlər
67. Mən hər bir insanla xeyirxah və diqqətli olmağa çalışıram	-2	-1	0	1	2	Bəzi insanlar düşünürlər ki, mən özünə güvənən və eqoist insanam
68. Səyahətdən əvvəl mən dəqiq planı nəzərdə tuturam	-2	-1	0	1	2	Mən anlaya bilmirəm, niyə insanlar planlarını belə ətraflı qururlar
69. Mənim əhval-ruhiyyəmə əksə asan dəyişir	-2	-1	0	1	2	Mən həmişə sakit və tarazlıyam

70. Mən düşünürəm ki, həyat – bir qumar oyunudur	-2	-1	0	1	2	Həyat – bu sonrakı nəsillərə verilən təcrübədir
71. Mənim vulqar görünməkdən xoşuma gəlir	-2	-1	0	1	2	Cəmiyyətdə mən adətən davranışla və dəbdə olan geyimlə seçilmirəm
72. Bəziləri danışirlar ki, mən əhatəmə mərhəmətliyəm	-2	-1	0	1	2	Deyirlər ki, mən öz müvəffəqiyyətləriylə tez-tez lovğalanıram
73. Mən öz işimi dəqiq və müntəzəm surətdə yerinə yetirirəm	-2	-1	0	1	2	Mən öz intuisiyasına etibar edərək "axınla üzməyə" üstünlük verirəm
74. Bəzən mən o qədər həyəcanlandırılmış oluram ki, hətta ağlayıram	-2	-1	0	1	2	Mən özündən çıxarmaq çətindir
75. Bəzən mən hiss edirəm ki, özümdə nəsə yeni bir şey açə bilərəm	-2	-1	0	1	2	Mən özümdə heç nəyi dəyişdirmək istəməzdim

Anket

1. Adı: (Qeyd etməmək olar) _____

2. Soyadı: (Qeyd etməmək olar) _____

3. Təvəllüdü: _____

4. Valideynlərin ailə vəziyyəti: _____

5. Dostlarınız varmı? _____

6. Müəllimlərinizdən razısınız mı: _____

7. Neçə ildir ki valideynlərinizlə ayrısınız?

_____

_____

_____

8.İndiki vəziyyətinizi necə qiymətləndirirsiniz mənmunmusunuz
yaşantınızdan? _____

---

9. Özünüzlə tək qalmağı xoşlayırsınız mı? _____

10.Sizcə dostlarınız sizdən razıdırmı? _____

11.Dərs oxumaqla aranız necədir? _____

12.Azad şəxsiyyət olmaq istəyirsiniz? _____

13.Gələcəyə planlarınız: _____
